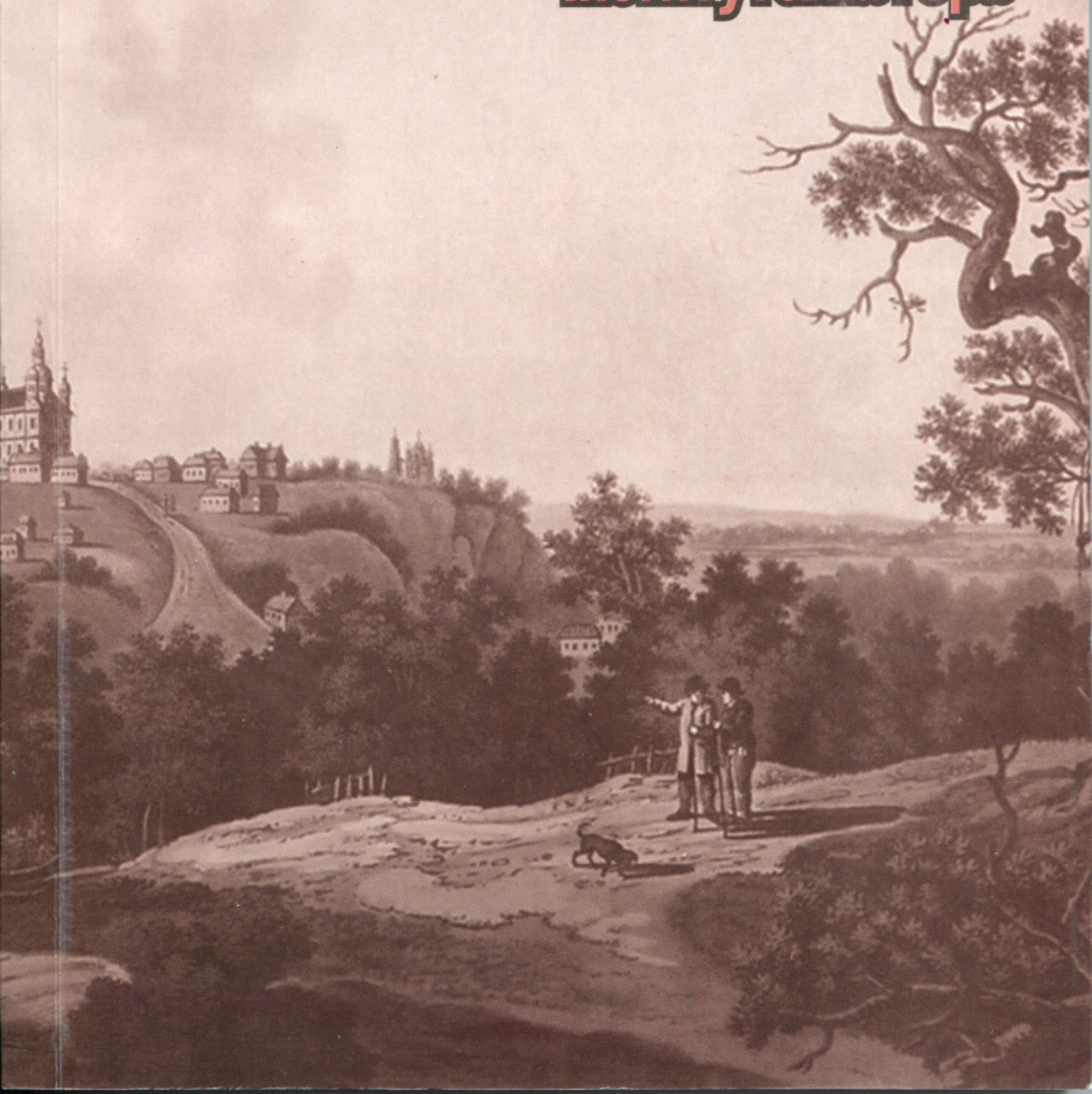

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М.,
Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ

Інститутська гора

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М.,
Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:

Інститутська гірка
Частина друга

Київ-Полтава
2009

National Academy of Science of Ukraine
Institut of Archaeology
The Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for Perseverance the Sites of the History and the Culture
Poltava State Regional Administration
Department of Culture
The Centre for Preservance and Study of Archaeological Sites

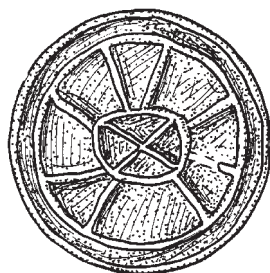
INVESTIGATIONS AT THE TRADING QUARTER OF THE ANCIENT LTAVA:

Institute Hill

Second part

by

**A.B.Suprunenko, Y.A.Pugolovok, K.N.Myronenko,
A.M.Tkachenko, V.V.Sherstyuk, V.A.Yaremchenko**

Kyiv-Poltava
2009

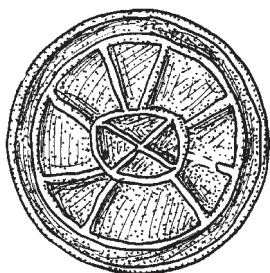
Інститут археології Національної Академії наук України
Центр пам'ятокознавства НАН України і
Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М.,
Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:

Інститутська гора

Частина друга

Київ-Полтава
2009

УДК 902+904(477.4)
ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)
С 89

Друкується за рішенням Вченої ради Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК (протокол № 3 від 12 березня 2009 р.).

Рецензенти:

Моця О.П., член-кореспондент Національної Академії наук України,
доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України)

Скорий С.А., доктор історичних наук,
професор (Інститут археології НАН України)

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
заслужений працівник культури України
(Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК)

Науковий редактор – **Супруненко О.Б.**

**Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М.,
Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А.**

С 89 Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. – Київ-
Полтава, 2009. – Частина друга. – 132 с.: іл. + 6 кол. вкл. – (Інститут ар-
хеології Національної Академії наук України. Центр пам'яткознавства
НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та
культури. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управлін-
ня культури Полтавської облдержадміністрації).

ISBN 978-966-8999-08-6

У роботі вводяться до наукового обігу матеріали рятівних археологічних досліджень культурних нашарувань ділянки історичного центру міста Полтави – Інститутської гори над Мазурівським яром, по Першотравневому проспекту, 19. Охарактеризовані історія вивчення старожитностей Інститутської гори та елементи історичної топографії слов'яно-руського поселення, отримані в ході розкопок матеріали роменської культури, давньоруської епохи (XI – початку XIII ст.), післямонгольського часу (друга половина XIII – XIV ст.), залишки фортифікаційних споруд полкового міста Полтави і комплекс гончарних горнів кінця XVII – рубежу XVII–XVIII ст.

Видання входить до серії публікацій за результатами охоронних археологічних досліджень в Полтаві останнього десятиліття – «Дослідження посаду літописної Лтави».

Для археологів, істориків, викладачів вузів і шкіл, студентів, краєзнавців, широкого загалу шанувальників стародавньої історії України.

ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)

ISBN 978-966-8999-08-6

© Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М.,
Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А., 2009
© Інститут археології НАН України, 2009
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської ОДА, 2009

ПЕРЕДМОВА

Вивчення слов'яно-руських старожитностей рубежу I – II тис. н.е. на регіональному і мікрорегіональному рівнях має найширші перспективи та з успіхом знаходить втілення в ряді областей України і Росії. Такі дослідження проводилися у басейні Середнього і Верхнього Псла та Ворскли (Сухобоков, 1990; 1992; Приймак, 1997; 1997а; 2007; Енуков, 2005), на Слобожанщині (Шрамко, 1962; Колода, 2005), у Канівському Подніпров'ї (Петрашенко, 1995; 1998, 2005), верхів'ях Сіверського Дінця (Винников, 1995), Чернігівщині (Моця, Томашевський, 1997), Поліссі (Звіздецький, 1993, 2005, 2008; Томашевський, 2003; Томашевський, Павленко, 2008), у Західній Волині (Прищеп, Нікольченко, 1996) і Стародубському опіллі (Узянов, 1996; Узянов, Кашкин, 1999). Комплексне вивчення перелічених районів дало змогу виявити загальні та специфічні риси у розвитку територій, розкрити взаємозв'язки старожитностей літописних слов'ян і давньоруської доби, а також допомогло більш детально висвітлити наступну долю регіонів у литовсько-польську та козацьку епохи. В процесі такого дослідження виявляється і динаміка освоєння мікрорегіонів, і характер розвитку поселенських структур. Тому неабияке значення має ретельне, поетапне і комплексне вивчення кожної окремої пам'ятки, як наочної ілюстрації процесів заселення, освоєння і розвитку тої чи іншої території, в тому числі напередодні появи Давньоруської держави, за доби феодальної роздробленості Київської Русі і в післямонгольський час.

Для більшості міст та містечок порубіжжя Дніпровського лісостепоного Лівобережжя зі Степом актуальною є і проблема комплексності досліджень давньоруських культурних нашарувань разом із пізньосередньовічними, формування яких було зумовлене схожими умовами прикордонного положення. Яскравим прикладом таких робіт для Поворскля може стати Полтавське поселення.

Поселення роменської культури, давньоруського і післямонгольського часу в Полтаві, перекрите потужними культурними нашаруваннями XVII-XVIII ст., займає особливе місце у вивченні ряду проблем

середньовічної археології, обіймаючи за розташуванням одне з крайніх південно-східних місць поширення слов'яно-руських старожитностей у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, басейні Ворскли та на кордоні з Диким полем. Виходячи з цього, пам'ятка, що розкинулася на досить значній площі, претендує на роль одного з найпівденніших центрів східних літописних сіверян, оплоту поширення державної влади на порубіжжі Переяславської землі у давньоруський час, окраїнного форпосту на межі володінь переяславських і чернігово-сіверських князів під час боротьби з половцями, а також місця контактів між давньоруським населенням та представниками численних кочових племен, а в післямонгольський час – осередком заселення людності з давньоруськими традиціями господарювання на межі литовських і золотоординських володінь.

Отже, роль у процесі вивчення цих та ряду інших питань полтавських старожитностей є визначальною. Адже тільки шляхом археологічного дослідження можуть бути здобуті факти щодо ранішніх етапів існування поселення у Полтаві, якому, за офіційним визнанням, вже нараховується більше 1100 років (Толочко, 1999, с.5-6).

До ряду актуальних проблем археологічного вивчення комплексу слов'яно-руських пам'яток у Полтаві належать далеко ще не досліджені питання історичної топографії Полтавського поселення, лише окреслені в загальних рисах для літописної Лтави. Ще один з перших дослідників пам'ятки – В.Г.Ляскоронський схилився до думки про місцезнаходження Полтавського городища на Старополтавській горі, описавши особливості одного з перших укріплень: «найдавніша частина цього міста ... повинна знаходитися на мисоподібному виступі між двома ярами, що гострим шпилем вдається у річкову долину. На кінці цього мису розташований невеликий парк, а на північний захід від нього – Соборний майдан. Розміри давнього городища, звісно, були невеликі. Воно займало у довжину біля 300-400 сажень і близько половини [від цього] – у ширину. До півдня городище звужувалося, але висота його залишалася однаковою; з боку плато городище відділялося валом, який оточував і всі інші боки його. Вони, без сумніву, були круті, що помітно до сьогодні, незважаючи на багато несприятливих умов.

Ізольованість місцевості, на якій знаходилося давнє городище, мала значні переваги у відношенні захисту, а тому городище повинне було бути заселеним вже у давні часи. Крім місця, зайнятого Полтавським городищем, давні укріплення, судячи з усього, знаходилися й далі на схилах нагір'я, займаючи зручні для оборони мисоподібні висоти над долиною. До місцевості [,] зручної за характером поверхні і оточуючими

умовами [,] можна віднести і той мисоподібний виступ, на якому розміщений Полтавський монастир» (*Ляскоронський, 1995, с. 35*).

Гіпотезу В.Г.Ляскоронського про розміщення слов'яно-руського городища на Соборному майдані поділяли М.О.Макаренко (*Макаренко, 1908, с.201-205*), В.М.Щербаківський (*Щербаківський, 1919, с.15*), М.Я.Рудинський (*Рудинський, 1928, с.53*), а слідом за ними – М.І.Гавриленко, М.А.Стан, Г.О.Сидоренко (*Сидоренко, 1993, с.26-28; Супруненко, 2003, с.14-22; 2004, с.10-33*), які вважали за місце розташування укріпленого поселення мис Старополтавської гори, що з другої половини ХІХ ст. отримав нову назву – Іванової, на честь класика нової української літератури І.П.Котляревського.

Більш конкретно осередок давнього поселення пов'язував із Соборним майданом І.І.Ляпушкін, який провів тут перші дослідження та зарахував Полтавське поселення до числа найдавніших слов'яно-руських пам'яток на Лівобережжі Дніпра. На час проведення розкопок І.І.Ляпушкіна територія всієї пам'ятки окреслювалася дослідниками у межах Соборного майдану, принаймні, смуги початку забудови вулиць Жовтневої і Паризької Комуни. На підставі отриманих матеріалів, І.І.Ляпушкін датував Полтавське поселення VIII – ХІІІ ст. (*Ляпушкін, 1949, с.58*).

У цілому не відрізнялися від цих уявлень і точки зору М.П.Кучери, О.В.Сухобокова та О.В.Кузи. Щоправда, всі вони вважали Полтавське поселення городищем роменської культури (городищем у сучасній науковій літературі вперше назвав цю пам'ятку О.В.Сухобоков) (*Сухобоков, 1975, с.16, табл.5*) або роменсько-давньоруським городищем (*Кучера, 1999, с.224*). З накопиченням матеріалів з'явилося і припущення про перерву в існуванні Полтавського поселення в ХІ – на початку ХІІ ст. Цю здогадку висловлював А.В.Куза, ґрунтуючись на результатах ознайомлення з колекцією розкопок 1946 р. І.І.Ляпушкіна відомим московським дослідником Ю.Ю.Моргуновим (*Куза, 1996, с.194-195*).

Підстави до переосмислення уявлень про територію і площу Полтавського поселення з'явилися у 1980-х рр. Саме тоді, з року в рік, наглядаючи за незначними земляними роботами, переважно з прокладання і ремонту комунікацій, провалами підземель, О.Б.Супруненко зібрав відомості та факти щодо збереження ділянок культурних нашарувань роменсько-давньоруського часу, частково викладені в його брошурах 1988 і 1998 рр. (*Супруненко, 1988; 1998*). Були отримані дані й про наявність слов'яно-руських матеріалів на Інститутській горі, Миколаївській гірці.

На 1989 р. стало чітко зрозуміло, що культурні нашарування наявні вздовж східного схилу Іванової (Старополтавської) гори, від Соборного

(Красного) майдану – до вул. Спаської – колишнього приміщення Полтавського художнього музею. Саме спираючись на них, визначена доцільність проведення охоронних розкопок на місці будівництва нового цеху Полтавської кондитерської фабрики (Спаська, 11).

В 1990 р. тут проведені рятівні розкопки експедицією Полтавського краєзнавчого музею на чолі з І.М.Кулатовою й О.В.Григор'євим, що виявили житлові та господарські споруди роменської культури і давньоруського часу на території кондитерської фабрики та на Червоній площі (Кулатова, 1994, с. 11-14; Григор'єв, Кулатова, 1999, с.44-49).

Наступні археологічні дослідження на території м.Полтава, а особливо в межах посаду роменсько-давньоруського центру 1997-1999 рр., детальніше висвітлені в численних публікаціях, бібліографія яких наведена у першому виданні цієї серії (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, с.10). Зауважимо, що накопичені значні матеріали, на підставі яких можна звернутися і до розгляду питань історичної топографії Полтавського поселення IX – XIV ст.

Зауважимо, що спроба містотворчого аналізу Полтави доби Гетьманщини здійснена у статтях Я.Г.Іванюка (Іванюк, 1974, с.123-128) та В.В.Вечерського (Вечерський, 1993, с. 26-44). Зокрема, останнім дослідником висвітлені основні структурні частини пізньосередньовічного міста, виділенні головні містобудівні вісі та розміщені на них архітектурні споруди. Окреме дослідження про історичну топографію пізньосередньовічного міста – полкового центру Полтави, підготовлене до захисту в якості дисертаційного полтавкою О.В.Коваленко. Проте, для слов'яно-руського поселення ця робота тільки-но розпочинається.

Теоретичні засади визначення історико-топографічної структури та складових частин території «граду» в історичному центрі Полтави мають спиратися на розробки вітчизняних археологів (Толочко, 1970; Івакін, 1996; Колибенко, 1999), теоретиків давньоруської архітектури і містобудування (Борисевич 1987; Раппопорт, 1994).

Населені пункти з їх оборонними спорудами виникали на важливих у географічному відношенні позиціях. Вони займали панівне положення в ландшафті над річковими долинами, використовували і гармонійно вписувалися в умови місцевості, завдяки чому у майбутньому створювалися своєрідні містобудівні ансамблі. Розташування на підвищеному березі рік призводило до топографічного поділу міст на дві частини – нагірну і заплавної рівнинний поділ.

Територія, на якій сформувалася сучасна Полтава, розподіляється на дві ландшафтні зони: низинну надзаплаву Ворскли та високе надворсклянське плато. На цьому плато вирізняються три панівні висоти

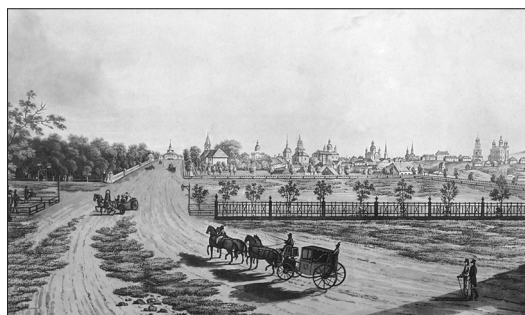

Рис. 1. Схема розташування місця досліджень в історичному центрі м. Полтава та вигляд ділянки

«Нового» міста під палацу М.С.Кочубея (1804) на гравюрі Г.Стадлера (фрагм.).

- 1 – котлован адміністративного будинку (Першотравневий просп., 19);
- 2 – майданчик городища на Соборному майдані; 3 – житла 1 і 2/1998 р.; 4 – рештки житла роменської культури по Першотравневому просп., 8/1 (1999 р.); 5 – горно XVIII ст. (1964 р.).

Рис. 2. План Полтави 1800 р.
 із залишками фортеці XVII – XVIII ст.
 Чорним прямокутником позначене
 місце розташування котловану,
 де велися наглядові роботи.

(з півдня на північ): на одній з них – розташований комплекс колишнього дворянського Інституту шляхтянок – сучасний Полтавський національний технічний університет ім. Ю.В.Кондратюка (Інститутська гора); друга – називалася «Городище», або «Старе місто», – на Старополтавській горі (*Россія, 1903, с.294*); остання є найдавнішим історичним центром Полтави (у XVII-XVIII ст. мала назву Подільської, з середини XIX ст., за іменем Івана Котляревського та поданням відомого археолога-земляка середини XIX ст. О.В.Терещенка, – Іванова гора); третій мис-підвищення, де розташований Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, отримав похідний топонімічний орієнтир – Монастирська гора (рис. 2). Всі ці гори відокремлені ярами – долинами невеликих струмків – приток Ворскли, які мали першочергове значення для розміщення перших поселень (*Вечерський, 1993, с.28-31*).

Надворсклянське плато найближче підходить до ріки в районі Старополтавської та Монастирської гір, поряд з ур.Рогізна. Низинна ділянка, що прилягає до цих гір, називається Подолом. Плато корінного берега розчленовують яри: Очеретянка, Кобищани, Мазурівка, Панянка, Бойків і Здыхальний. Рівнобіжний їм Кобищанський яр з'єднується з Очеретянкою, обмежуючи із південного заходу висоту, на якій збудований Інститут шляхтянок. Цю висоту від Городища відділяє яр Мазурівка (сучасний спуск з вул. Леніна). З півночі межею Городища був інший яр – Панянка. На північ від Панянки, також рівнобіжно йому, проходив Бойків яр. Здыхальний яр прямував на південь, відділяючи долинами струмків Тарапуньки та Яківчанського Монастирську гору від масиву плато. В нього впадає Бойків яр, завершуючи таким чином сітку природніх перешкод в зоні вибору теренів, на яких виникло Полтавське поселення (*Вечерський, 1993, с.28-31*).

Перш ніж перейти до опису основних складових Полтавського слов'яно-руського поселення, варто зупинити увагу на двох питаннях. Перше стосується характеристики чинників, що відігравали провідну роль при доборі місця розміщення майбутнього поселення сіверянами. Адже саме із часу виникнення поселення роменської культури розпочинається відлік часу для формування міської території на полтавських висотах. У сучасній науковій літературі доволі усталеною є точка зору про те, що носії роменської культури обирали для розселення ділянки, які панували над навколишньою територією та максимально використовували природні умови для захисту. З цього і випливала характеристика роменських поселень як городищ (*Макаренко, 1925, с.5; Ляпушкин, 1961, с.218; Сухобоков, 1975, с.57-59; 1985, с.126; 1992, с.38*). Проте, із ростом джерельної бази, спостерігається певна зміна поглядів.

Так, на сьогодні дослідниками для роменської культури відзначається переважання відкритих селищ над городищами (Григор'єв, 2000, с.54; Енуков, 2005, с.85-91). Хоча таке переважання відкритих селищ фіксується значно північніше – в Посейм'ї, де їх кількість перевищує 250 одиниць (Енуков, 2005 с. 85). У зоні розселення східної групи сіверян (Приймак, 1999а) спостерігається дещо інша картина. За наявними на сьогодні археологічними джерелами, в межах розселення східної групи сіверян такого переважання відкритих селищ над городищами не існувало. Поблизу практично кожного укріплення роменської культури знаходиться лише одне селище, хоча в деяких випадках селищ біля городищ не зафіксовано (Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.38, карта 15.1). Можливо, таке розміщення пам'яток є специфічною рисою цієї території, так би мовити, певною формою пристосування сіверянської людності до життя на кордоні із Диким полем. Зауважимо, що в басейні Сіверського Дінця, на кордоні із Хозарським каганатом, навпаки, поки що невідомі відкриті селища, а основним типом поселень є саме укріплені городища (Колода, 2005, рис.1). Так чи інакше, а все ж поки що немає однозначної відповіді на це питання. Вірогідно, її поява – справа майбутнього комплексного дослідження, зі врахуванням специфіки розселення носіїв роменської культури, а також особливостей розвитку окремих територій Сіверської землі.

Друге питання стосується топографії поселень. У результаті аналізу топографії відомих на сьогодні пам'яток, О.В.Григор'єв приходить до висновку, що протягом свого існування населення роменської культури опанувало практично всі придатні для життя ландшафтні зони, а на IX – X ст. сіверяни почали освоювати і плато високих корінних берегів рік (Григор'єв, 2000 с.55, 57-58). У цей час, відповідно до даних археологічних джерел, відбувається й заснування Полтавського поселення на одній із панівних висот, що отримала назву Городища і з півдня омивалася струмком Полтавка (можливо, за давньоруської доби, – Полтавою-Плотавою або Лтавою) (Новицкая, 1989, с.81-82). У плані мис Городища має трикутну форму, з двох широтних боків його оточують крутосхили (рис. 11), і лише з боку поля, де також знаходилися незначні вибалки, – слід було споруджувати штучні укріплення. На північний захід від Городища, на Старополтавській горі, простяглося рівнинне, слабо розчленоване плато, яке на рубежі I-II тис. н.е. було частково вкрите лісом. Ця умова надзвичайно сприятливо вплинула на розвиток селища в цьому напрямку. Ліс, який укріпляв яри і плато, був джерелом будівельних матеріалів на початковому етапі розбудови майбутньої літописної Лтави і став резервом для розвитку різноманітних промислів.

Археологічні дослідження на території Полтави в останній час дозволяють скласти певні уявлення про основні етапи історичного процесу в окресленому мікрореєоні. Розгляд цих етапів дає можливість з'ясувати, до певної міри, наскільки виникнення міста на означеній території було зумовлене попереднім ходом історичного розвитку.

В сучасній літературі існує, принаймні, три точки зору на проблему появи міських слов'янських поселень та значна кількість досліджень, що присвячені цій проблематиці (*Тихомиров, 1956; Петрухин, Пушкіна, 1979; Котляр, 1980; Мельникова, Петрухин, 1986; Фроянов, Дворниченко, 1988; Толочко, 1988; Даркевич, 1994*). Хоча на разі все ж далекими від вирішення є питання походження, становлення та розвитку міських інститутів на території Русі. У загальних рисах ці точки зору утворили кілька теорій, зокрема: 1) теорія племінних центрів; 2) теорія бургів (замкова); 3) теорія «віків».

Зауважимо, що у сучасній історичній науці при висвітленні питання розвитку ранньоміських центрів ніхто на конкретних матеріалах не спробував визначити, чим відрізнялося протоміське поселення від міського. Залишається нез'ясованим, чим же «не дотягуються» ранньоміські племінні центри IX – X ст. до категорії міських. Чи мали вони відділену від землеробської структури сферу поселення та виробництва, чи були пов'язаними з функціонуванням і затуханням активного життя? (*Толочко, 1993, с. 3*). З іншого боку, А.В.Куза у дослідженні, присвяченому «малим» містам Русі, які можна ототожнити з ранньоміськими центрами, відзначав, що для IX – початку XI ст. виділити малі міста, як особливий тип міських поселень, ще неможливо. Це був час активних містоутворюючих (урбанізаційних) процесів для території Середнього Подніпров'я. Давньоруське місто ще тільки набувало рис та властивостей, що стали характерними для наступної епохи. Навіть у таких центрах як Київ і Чернігів основні елементи міської структури лише формувалися (*Куза, 1989, с.70*).

Наявність археологічних матеріалів попередніх епох свідчить про давню освоєність території сучасної Полтави. Так, найдавнішим поселенням на мису правого корінного берега р.Ворскла на Старополтавській горі було селище, а за деякими припущеннями – городище скіфського часу (*Ляпушкін, 1949, с.58-62; 1951, с.17-18, 40-42; Шрамко, 1987, с.21, рис.1*). Східний край сучасної Інститутської гори також був зайнятий селищем скіфської доби (*Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008*), а її південно-західний край – займали курганні могильники вказаної епохи (*Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009*). Надсхилля Старополтавської гори на Соборному майдані, певно, обрали для свого

висілку і носії черняхівської культури IV ст. н.е., поодинокі уламки посуду яких виявлені під час будівельних робіт на місці зведення Свято-Успенського собору (Кулатова, Супруненко, 2001, с.96-97).

Тому поява пізніше, тут же, на Івановій горі поселення роменської культури була закономірним наслідком розселення в Поворсклі на початку IX ст. слов'янських племен роменської культури. Східна група літописних сіверян, які оселилися на Лівобережжі Дніпра, збудувала цілу низку укріплених поселень на стрімких мисах корінних берегів рік. Імовірно за все, найбільш південним центром одного з «малих» племен ворсклинських сіверян і стало Полтавське поселення – ототожнюване з городищем літописної Лтави на Івановій горі (Приймак, Супруненко, 1998, с.П обкл.; Супруненко, 1998).

Городище займало мис Старополтавської гори з сучасним музеєм-садибою І.П.Котляревського, дзвіницею Свято-Успенського кафедрального собору, досягало асфальтованої дороги перед житловими будинками (Соборний майдан, 6, 8), ресторану «Іванова гора», а на півночі, ймовірно, – початку вулиць Жовтневої і Паризької Комуни від Соборного майдану (Супруненко, 1999а, с.9). Топографічно ця межа простежується незначним пониженням плато на майдані вздовж існуючих проїжджих частин вуличної сітки. Ці твердження спираються на результати досліджень І.І.Ляпушкіна, шурфування І.М.Кулатової та О.В.Григор'єва, огляди траншей комунікацій початку 1980-х і 1998-1999 рр. (Супруненко, 1999), розкопки на місці спорудження Свято-Успенського собору влітку 2000 р. і відомості про місце знахідки Полтавського скарбу 1905 р. (Макаренко, 1908, с.201-205; Григор'єв, 1991, с.85-86; Григор'єв, Кулатова, 1999, с.44-46).

Стосовно території, яку займали відкриті селища, то розвідки О.Б.Супруненка 1983, 1986, 1993 рр., в т.ч. разом із Ю.О.Пуголовком 2004 р., дозволили уточнити зайняту ними площу, та окреслити загальним масивом у межах всієї Старополтавської (Іванової), більшої частини Інститутської гір та Миколаївської гірки (Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009). Крайні межі місцезнаходжень пізньороменських знахідок X – початку XI ст. позначені східними й північно-східними схилами Іванової гори (вздовж вул. Художньої, Спаської – до правобіччя Паняньського спуску), на півночі – межа їх виявлення проходить край південного боку Паняньського бульвару, парків Сонячного і Петровського – до будинку по вул. Конституції, 4, на північному заході – від подвір'я Полтавського музичного училища ім. М.В.Лисенка – до спуску вул. Братів Литвинових на вул. Леніна, вздовж Мазурівського яру – до рогу вул. Леніна, Міщенка і Конституції. На заході межа колишнього посаду пролягає спочатку по правобіччю, потім – лівобіччю Першо-

травневого проспекту до, орієнтовно, пам'ятника О.Келіну (перетинається ровом Полтавської фортеці XVII-XVIII ст.), а далі – від будинку Літературно-меморіального музею І.П.Котляревського – вздовж вул. Садової – до північно-західного кута парку Перемоги. На заході зона розповсюдження знахідок обривається схилами Інститутської гори над Співочим полем Марусі Чурай; на південному заході – обмежується корпусами Обласної лікарні інфекційних захворювань, подвір'ям гуртожитків Полтавського технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка (до корпусу № 5). Відслонення культурних нашарувань, потужністю 0,2-0,8 м, простежуються в урвищах Інститутської гори над Інститутським гаєм, і тягнуться на північ до Миколаївської гірки з корпусом прибудови XIX ст. до однойменної церкви. Сліди ескарпування схилів, напевне, давньоруського часу і козацької доби вздовж Мазурівського яру (вул. Леніна, спуск) позначають південно-західну межу безпосередньо території Полтавського городища. Окремі знахідки виявлені на середній висоті мису Старополтавської гори, з боку Подолу (провулок ХТЗ). Вони засвідчують освоєння схилів останнього давньоруської епохи, але серйозних обстежень на цій ділянці поки що не дає змогу здійснити приватна забудова і городи (*Супруненко, 1999, с. 22*).

Загальний підрахунок окресленої площі, за винятком ярів, давніх вибалків і узвозів, перевищує 65 гектарів. Проте, не всі виявлені знахідки уламків ліпного посуду можна чітко пов'язати з межами розселення та господарської діяльності населення роменської культури. Частина з них, теоретично, могла бути перевезена і перевідкладена внаслідок будівельних робіт і фортечного будівництва мешканцями Полтави XVII-XIX ст., чим на кілька десятків метрів «збільшила» площу селища літописних сіверян.

Приблизно з цими ж межами окреслюється і зона розповсюдження матеріалів давньоруського комплексу – решток літописної Лтави. Правда, більш «компактно» розташовані селища-посади киеворуської доби займали і меншу площу. Якщо на Інститутській і Миколаївській горах межі поширення роменських і давньоруських матеріалів майже співпадають, то на Старополтавській-Івановій – зайнята ними територія дещо менша. З числа «освоєних» у XII – на початку XIII ст., вірогідно, «випадають»: ділянка плато мису Іванової гори між вул. Жовтневою, Конституції, Паризької Комуни і Спаською, де відомі лише кілька давньоруських знахідок (правда, ніяких більш-менш значних земляних робіт тут в останній час не проводилося), а також територія подвір'я Полтавського краєзнавчого музею і сусідніх будинків №№ 4-6 по вул. Конституції (*Пуголовк, 2008, арк 3-5*).

Отже, все це дає підстави окреслити територію посаду роменсько-давньоруського центру в Полтаві на загальній площі близько 45 га (включаючи схили, яри тощо та ділянки з окремими знахідками кераміки, без підтвердження наявності нашарувань стратиграфічними спостереженнями).

Варто нагадати і про крайні – з північного і північно-західного «напільних» боків – знахідки об'єктів та матеріалів роменсько-давньоруського часу, обстежені здебільшого О.Б.Супруненком за різних обставин (перелічені зі сходу на захід).

1. *Оглядовий майданчик над Панянським спуском — Червоний курган.* 1987 р. під час прокладання траншеї водопроводу зачищений профіль ями з матеріалами роменської культури та давньоруського часу XII – початку XIII ст., чималою кількістю вуглин і попелу, прослідкованої з рівня 0,7 м до глибини 1,9 м від рівня денної поверхні. Максимальний діаметр ями, вірогідно, господарського призначення, досягав 1,45 м.

2. *Ріг Панянського бульв. та Паризької Комуні вул.* Навесні 1974 р., при прокладанні газової траншеї до приміщення магазину, з глибини 0,9 м вигорнуті численні уламки ліпного посуду роменської культури (вірогідно, розвали 2-3-х горщиків). Земляні роботи лише злегка зачепили поверхню культурних нашарувань X-XI ст.

3. *Спаська вул.,* подвір'я цеху підприємства «Полтававодоканал». 1968, 1984 рр. Під час земляних робіт комунікаціями перерізалися численні ями з керамікою роменської культури і XII ст., у відвалах помічений розвал печі зі вмурованими конкреціями (глибини 1,2 та 1,8-2,2 м).

4. *Конституції вул., б.* 1981 р. Під час огляду провалу підземного ходу під кутом житлового будинку, на глибині 2,5 м виявлений великий уламок стінки ліпного горщика роменської культури.

5. *Конституції вул., 4.* 2008 р. В ході науково-рятивних розкопок під час спорудження котловану адміністративного будинку, за 16 м на південний захід, у провалі підземного ходу, в перевідкладеному стані виявлені 12 уламків стінок ліпних горщиків роменської культури і виробу з кістки (Пуголовок, 2008, арк.23).

6. *Ріг Першотравневого просп. і вул. Міщенка, Першотравневий проп. 8/1.* 1999 р. Під час ремонту водопроводу, за 14 м на південний схід – схід від сучасного чайного клубу, на глибині 1,5-1,8 м траншея перерізала котлован житла роменської культури з розвалом печі (довжина 2,9 м). Дослідити об'єкт через прорив водогону не вдалося (рис.1:4).

7. *Музей історії авіації та космонавтики, Першотравневий просп.* 1999 р. у підвалі музею, під час влаштування заземлення, на глибині 1,9 м від рівня сучасної денної поверхні, виявлене поховання людини зрілого віку,

вірогідно, козацької епохи й уламки ліпного посуду роменської культури у заповненні.

8. *Садова вул.* 1989 р. За межами подвір'я Літературно-меморіального музею І.П.Котляревського, під час знесення старих будівель, виявлені численні уламки стінок ліпного роменського посуду та два вінця гончарних горщиків XII ст.

9. *Перемоги парк, могила В.Г.Короленка.* 1983 р. В ході ремонту оглядового майданчика, з глибини 0,4-0,5 м вигорнуті уламки ліпного роменського та кілька стінок гончарного давньоруського посуду.

Є й кілька фактів виявлення давньоруських матеріалів на доволі віддалених від основного району поширення знахідок ділянках історичного центру міста. Так, зокрема, фрагменти вінця гончарного давньоруського посуду XII – початку XIII ст. знайдені на рівні стародавнього похованого ґрунту (1,1 м) та у викидах із траншей на подвір'ї проектного інституту «Полтавамиськбудпроект» у 1981-1982 рр. (вул. Гоголя). Кілька уламків давньоруської кераміки виявлені у котловані під спорудження житлового будинку по вул. Пушкіна, 17.

Якщо зазначена вище група знахідок окреслює північно-східну, північну та північно-західну межі периферії роменського і давньоруського посадів, то названі останніми, швидше, позначають місця окремих висілків або віддалених виробничо-господарських комплексів, винесених на кількасот метрів від території поселення. Так як територія селищ фактично різко «обривається» з напільного боку плато, можна припустити існування навколо посаду літописної Лтави у XII – на початку XIII ст. укріплень у вигляді невеликого валу і рову, сліди яких ще необхідно відшукати. Хоча вздовж останніх у XVII ст. могли бути споруджені і новітні фортифікаційні споруди, принаймні, «Нового» міста на Інститутській горі.

Значно складніше поки що визначити межі поселення післямонгольського часу – другої половини XIII – XIV ст. За виявленими окремими комплексами та уламками кераміки в культурних нашаруваннях, воно окреслюється на території Соборного майдану, вузької смуги надсхилля Іванової гори, що пролягала на північний схід, в бік вул.Спаської, та подібної – на північний захід, вздовж Мазурівського яру – до вул. Братів Литвинових. На Інститутській горі це поселення розтягнулося на 0,5 км вздовж Мазурівки – від кол. вул. Братів Литвинових до Миколаївської гірки, а далі – вздовж Першотравневого проспекту – до узвозу біля сучасної їдальні Полтавського національного технічного університету. Хоча, незважаючи на значну довжину, площа такого селища навряд чи перевищувала 10-12 га.

Значні розміри селищ різних етапів існування Полтавського поселення впродовж IX-XIV ст., розміщених на плато і в надсхиллі мисів правого корінного берега Ворскли, цілком узгоджуються із розмірами заселеної території полкового міста Полтави XVII ст., яке за доби Гетьманщини, до того ж, мало найбільше серед полкових центрів Лівобережжя сельбище (*Вечерський, 1993*). Напевне, населення попередніх епох не мало суттєвих обмежень у використанні навколишньої і придатної для розселення території, якої вздовж крутих схилів мисів та ярів було на той час більш ніж достатньо.

На сьогодні археологічне дослідження структурних частин роменсько-давньоруського ранньоміського центру все ще не є достатнім. Звичайно, такий стан справ зумовлений реаліями сьогодення і ходом будівництва в історичній частині міста, оскільки лише за здійснення таких робіт є можливим з'ясування потужності та характеру нашарувань з матеріалами роменської культури і давньоруського часу, адже практично на всій території історичного центру Полтави вони перекриті потужними шарами більш пізніх епох. Та все ж, те, що є, дало змогу закласти основу поглядів на історичну топографію цієї неординарної пам'ятки.

У результаті проведених археологічних досліджень за останнє десятиліття найбільш дослідженою частиною залишається територія, яку займало селище (посад) на Інститутській горі. Матеріали, здобуті в результаті робіт на посаді, є тією основою, на якій формуються уявлення про характер і шляхи освоєння стародавнім населенням полтавських теренів. Проте, вирішення цих питань є ще далеким від завершення і потребує окремого дослідження.

Зокрема, досі ще не з'ясованими залишаються місця розташування укріплень Полтавського поселення. Якщо для роменської культури не викликає істотних заперечень розміщення мисового городища в межах Соборного майдану на Старополтавській горі, то місцезнаходження давньоруського укріплення поки що остаточно не з'ясоване. Є припущення про розміщення городища, вірогідно, круглої форми у північно-східній частині плато Старополтавської гори, на місці кутка скверу і кількох багатоповерхівок по вул. Паризької комуни (*Супруненко, 1999, с.23*). Ця гіпотеза базується на виявленні потужного материкового викиду у шурфі на Червоній (Соборній) площі, закладеного О.В.Григор'євим 1990 р., а також на фактах відкриття в цій частині скверу (1999 р.) ділянки рову-? з характерним заповненням і масивів змішаного ґрунту типу вмісту клітей, на північний захід від нього, за 50 м на схід від колишнього розкопу І.І.Ляпушкіна. Перевірити ці припущення археологічно поки що не вдалося.

Виходячи з наявності літописної згадки про Лтаву в Іпатському списку «Повесті минулих літ», укріплений майданчик такого городища повинен був мати площу не менше 0,7-1,0 га (Моргунов, 1990, с.106, 108; Супруненко, 1999а, с.19).

Разом із тим, існує гіпотеза про наявність ще одного невеликого укріплення, яке знаходилося на Миколаївській гірці (Супруненко, 1998; 1999, с.22; Пуголовок, 2005). Певна аргументація такого припущення наведена авторами у першому випуску видань цієї серії (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, с. 27-31). До наведеного вище варто додати також, що на планах І.Бішева та В.Кутузова (рис.3-4) Миколаївська гірка виглядає типовим круглим городищем, площею 0,4-0,6 га. Вірогідно, що в XI ст. основний осередок життя на Полтавському поселенні міг переміститися на Інститутську гору, на відрозі якої – на місці кол. Миколаївської церкви – і було збудоване в XII ст. нове укріплення.

Не до кінця з'ясованим залишається місцезнаходження некрополів роменського поселення та літописної Лтави. Деякі уточнення в цьому плані наведені у другому випуску серії (Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009).

На сьогодні значне за розмірами селище-посад на полтавських підвищеннях можна умовно, за топографічними орієнтирами, розподілити на кілька ділянок. Всі вони отримали окремі назви: «посад на Старополтавській горі», «селище-посад на Інститутській горі» та «посад над Мазурівським яром» (ділянка між спуском вул. Леніна, Першотравневим просп. і Першотравневим пров., до Миколаївської гірки). Саме за цими ділянками і буде здійснюватися публікація матеріалів археологічних досліджень в історичному центрі Полтави.

На початку зими 2007 р. Полтавським загonom Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдежадміністрації продовжені науково-рятивні наглядні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі, в південно-західній частині історичного центру м.Полтава (рис.1:1), де наявні культурні нашарування пізньороменського і давньоруського часу, окремі об'єкти фінальної доби пізнього українського середньовіччя (Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997, арк. 3-8; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008).

Відзначимо, що досліджена ділянка обрана для спорудження адміністративного будинку (швидше, прибудови до вже існуючого адміністративного будинку по Першотравневому просп., 19) через вигідне розташування в історичній частині міста, над схилом корінного берега Ворскли та Мазурівським яром, безпосередньо на краю міської ланд-

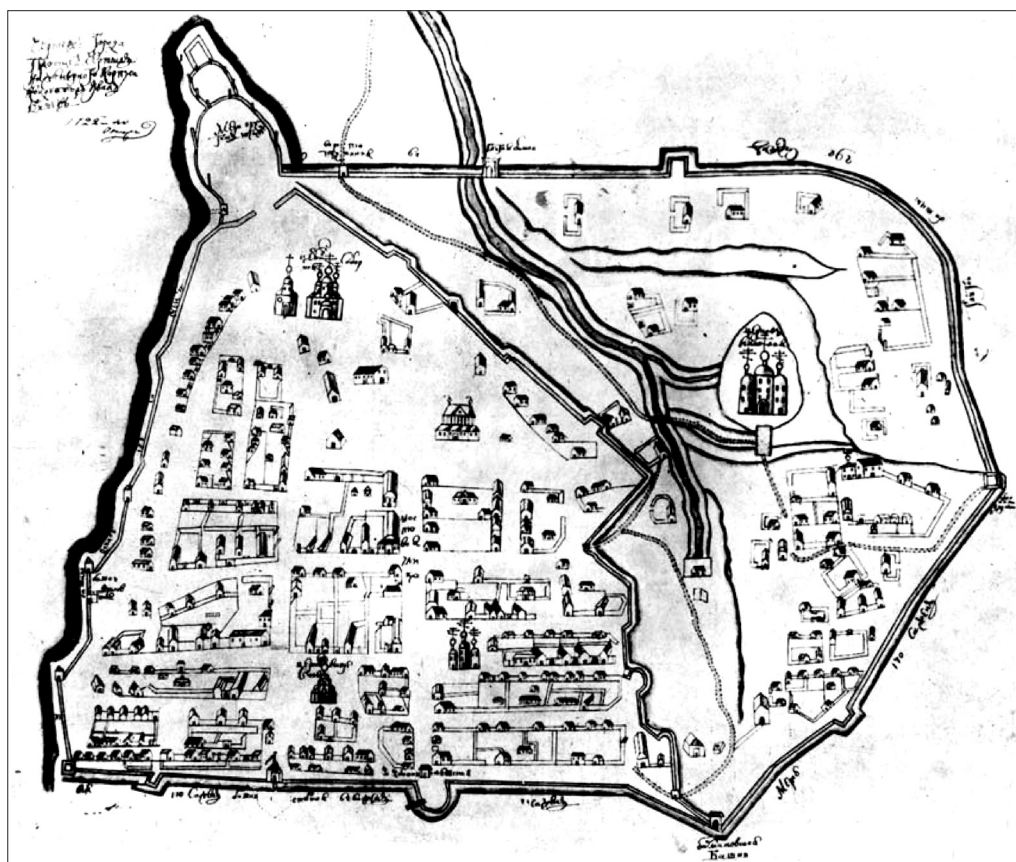

Рис. 3. «Чертеж города Полтавы» Івана Бішева, 1722 р.

шафтної домінанти – Інститутської гори. Ділянка розмішувалася за 320 м на південний захід – південь від розкопів 1997-1998 рр., на місці колишнього подвір'я будинку «Полтаваголовпостачу» по Першотравневому просп., навпроти парку Перемоги та неподалік від церкви Віри, Надії, Любові (Першотравневий просп., 23) (рис.1-2; 5:1).

Місце закладання котловану знаходилося на частково забудованій у XVIII ст. одно-двоповерховими будинками частині посаду літописної Лтави і «Нового» міста полкової Полтави (рис.1:1; 2-4). Ця ділянка розмішувалася за 70-80 м на захід від схилу правого берега струмка Лтава (Полтавка), що тік по Мазурівському яру (права притока р. Ворскла). В цілому – це частина плато правого корінного берега, обмежена зі сходу і північного сходу яром (долиною струмка), по якому прокладена бруківка сучасного спуску вул.Леніна, а також – з півночі і північного заходу –

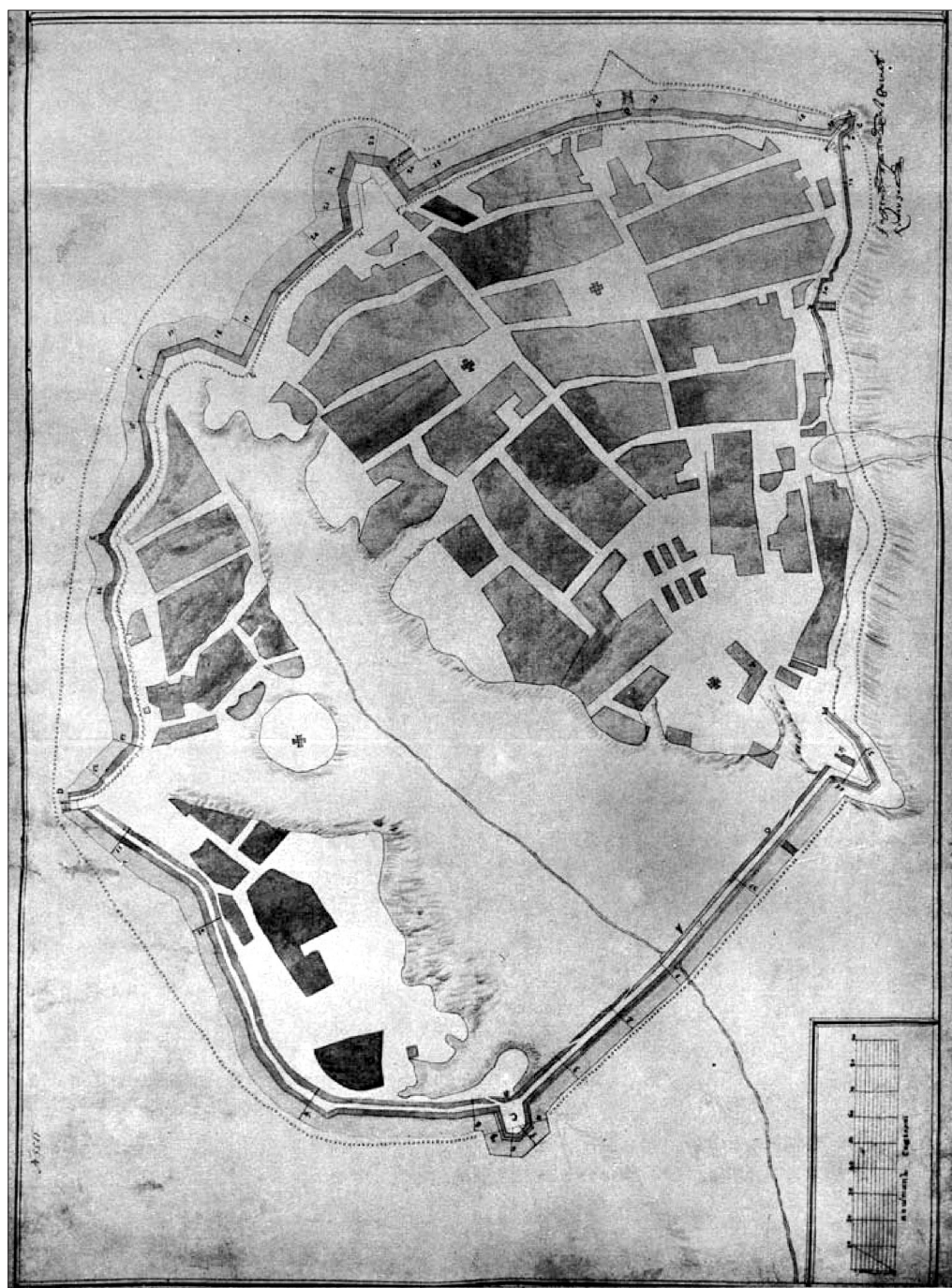

Рис. 4. План Полтавської фортеці
Василя Кутузова, 1729 р.

рештками старого Миколаївського узвозу козацького часу, що проходив вздовж сучасного Першотравневого провулку, і корпусом гуртожитку, збудованого у кінці 1960-х рр. З півдня, за церквою Віри, Надії, Любові, підвищення плато відділяє незначний вибалок, глибиною 0,8-1,2 м, по якому на разі прокладений асфальтований проїзд до їдальні Полтавського національного технічного університету, а в кінці XVII–XVIII ст. пролягав узвіз стежки до ставу із запасом води (рис.1; 2).

Загальна топографічна ситуація для цієї ділянки початку XVIII ст. зафіксована в актових документах і на планах Івана Бішева 1722 р. та Василя Кутузова 1729 р. (рис.3-4) (*Гольденберг, 1966, с.425-427*). Місце досліджень розташоване навпроти (через Мазурівський яр) від північно-західного краю майданчика городища літописної Лтави на Івановій (Старополтавській) горі.

Дослідження підготовлене: вступна частина — *К.М.Мироненком, Ю.О.Пуголовком* та *О.Б.Супруненком*, історіографічний і стратиграфо-планіграфічний розділи, опис об'єктів, висновки — *О.Б.Супруненком*; культурно-хронологічна характеристика речових знахідок роменської культури і доби Київської Русі — *К.М.Мироненком, Ю.О.Пуголовком, О.Б.Супруненком* і *В.В.Шерстюком*; окремих знахідок козацької епохи — *В.В.Шерстюком*; матеріали досліджень пізньосередньовічних гончарних горнів та керамічного комплексу останньої чверті XVII — рубежу XVII-XVIII ст. — *В.А.Яремченком* і *О.М.Ткаченком*; реконструкції зовнішнього вигляду та інтер'єру житла роменської культури й ін. господарських будівель виконані *Ю.О.Пуголовком*, споруд горнів козацької епохи — *В.А.Яремченком* і *Т.В.Менчинською*.

Розділ 1.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Досліджена ділянка та її округа належать до числа недостатньо вивчених складових посаду літописної Лтави і «Нового» міста полкової Полтави на Інститутській горі. Тільки завдяки роботам 2007 р. у найближчій окрузі – вздовж Першотравневого проспекту, – отримані перші задокументовані дані щодо старожитностей південно-західної частини слов'яно-руського археологічного комплексу (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008а, с.70-79; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, 136, 6 с.; Супруненко, Пуголовок, 2008, с.122-131).

До 1983 р. на цій ділянці ніяких археологічних досліджень не проводилося. Неподалік від неї восени 1983 р., під час обстежень у Мазурівському яру, О.Б.Супруненком виявлені фрагменти гончарного посуду давньоруської епохи, змиті зверху з відслонень культурних нашарувань Миколаївської та Інститутської гір. В обривах у Інститутському гаю (тоді – парку Ленінського комсомолу) знайдені уламки ліпних горщиків роменської культури (Супруненко, 1983, арк.4-6). Це знайшло відображення у публікаціях кінця 1980-х і початку 1990-х рр. (Гавриш, Супруненко, 1988, с.263; Супруненко, 1988, с.5-8; 1991, с.21-25).

Пізніше, під час обстеження неглибоких траншей кабелів освітлення і котловану санітарної споруди у північно-східній частині парку Перемоги, навесні 1984 р. виявлені фрагменти ліпного роменського та гончарного давньоруського посуду, вийняті кабелеукладчиком з глибини 0,5-0,7 м – рівня залягання культурних нашарувань, перекритих підсіпками чорнозему колишнього міського саду ХІХ ст. Ці знахідки поставили питання про входження частини території парку до меж роменсько-давньоруського селища (Супруненко, 1998).

У час проведення охоронних археологічних досліджень, при спорудженні Бізнес-центру по Першотравневому проспекту та вул. Братів Литвинових 1998 р., О.Б.Супруненко висловив припущення, що селище пізньороменського і давньоруського часу – рештки посаду на Інститутській горі, – простягалася вздовж всього схилу гори над Інститутським

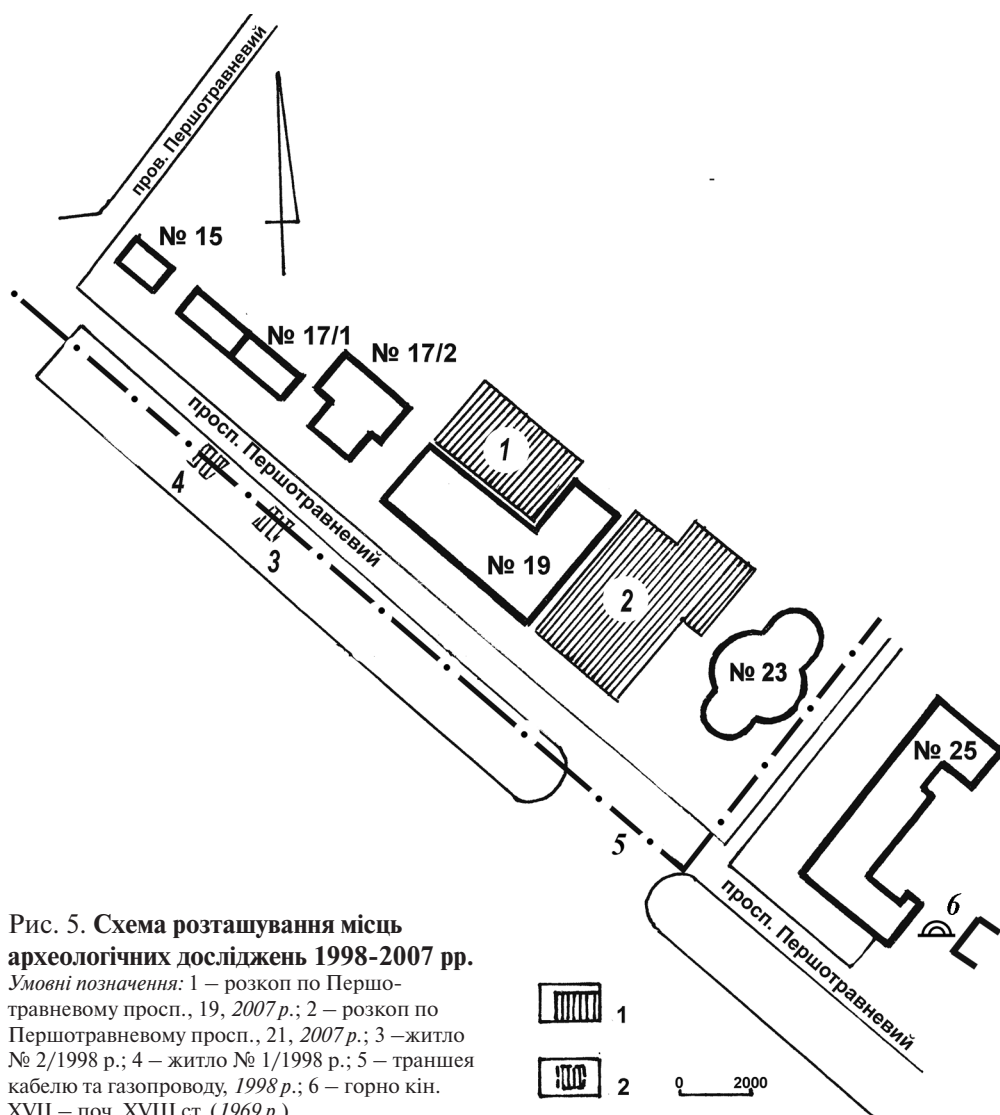
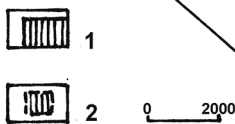

Рис. 5. Схема розташування місць археологічних досліджень 1998-2007 рр.

Умовні позначення: 1 – розкоп по Першотравневому просп., 19, 2007 р.; 2 – розкоп по Першотравневому просп., 21, 2007 р.; 3 – житло № 2/1998 р.; 4 – житло № 1/1998 р.; 5 – траншея кабелю та газопроводу, 1998 р.; 6 – горно кін. XVII – поч. XVIII ст. (1969 р.).

гаєм (Супруненко, 1998, с.77 і наступ.; Супруненко, Кулатова, Приймак, 1998, с.3-4; Супруненко, 1999, с.10). Цю точку зору підтримали й інші дослідники полтавських старожитностей, надавши факти на підтримку висловленої гіпотези (Приймак, Супруненко, 1998, с.II обкл.; Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с.65; Пуголовок, 2002, с.91-93; 2005, 48 с.).

На підтвердження цієї точки зору, в ході наглядних робіт за прокладанням комунікацій (кабелів і газопроводу) по Першотравневому проспекту восени того ж 1998 р. (рис.5:5) виявлені не тільки фрагменти ро-

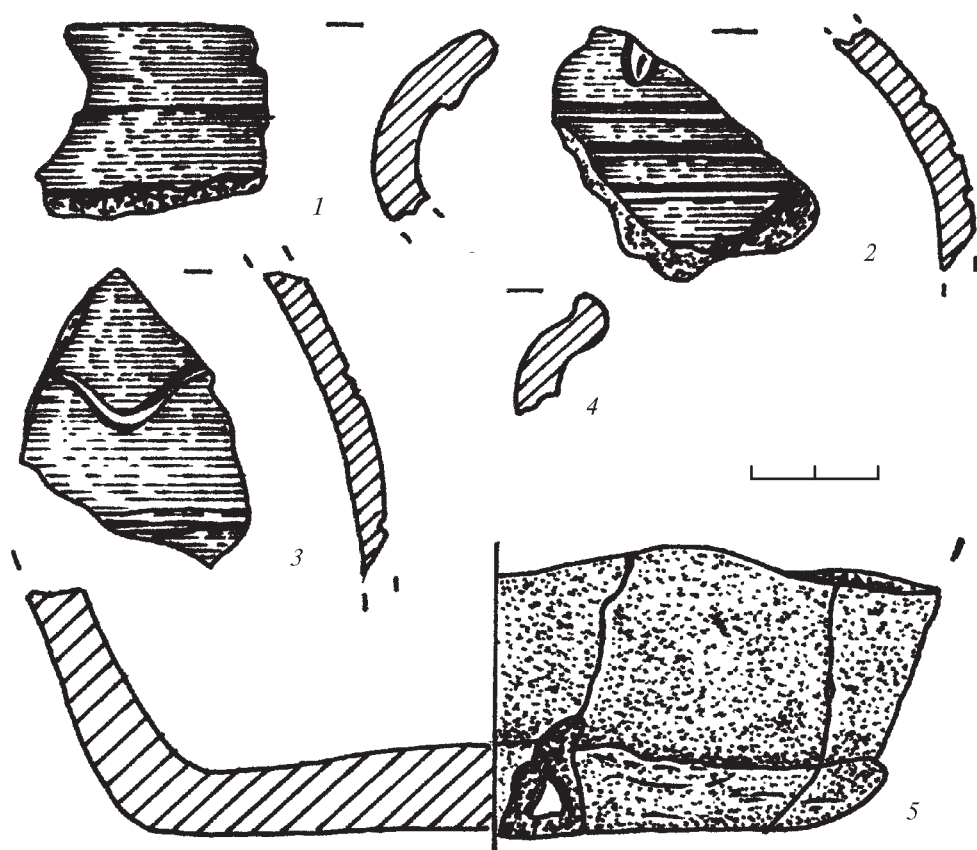

Рис. 6. Першотравневий просп., 17/2. Житло № 2/1998 р. та культурні нашарування.
Уламки кераміки.

менського ліпного та давньоруського гончарного посуду XII ст., а й кілька котлованів роменських і давньоруських заглиблених у ґрунт будівель X-XII ст. (рис.1:3; 5), які, на жаль, повністю не досліджувалися (Белько, 1998, арк.2-3).

Так, зокрема, вздовж пішохідної доріжки бульвару Першотравневого проспекту, між останньою і південно-західним кутом будинку колишнього абонементу Обласної наукової бібліотеки ім. І.П.Котляревського (сучасне кафе і готель «Gold», Першотравневий просп., 17/2), у траншеї (в зачистці протяжністю 8,0 м, ширина 0,7 м) виявлено верхню частину заглибленого котловану давньоруського житла (рис.5:3), зафіксованого з глибини 0,6-0,7 м. Простежена пляма попелястого заповнення прямокутної форми, довжиною 6,5 м. У верхній частині заповнення трапля-

лися суглинисті включення, лінзи попелу, численні вуглини і шматочки обмазки, невеликі фрагменти ліпного посуду роменської культури та гончарного давньоруського часу. З-поміж останніх найвиразнішими були фрагменти вінець гончарних горщиків початку XI-XII ст. (рис.6:1,4) та їх орнаментовані стінки (рис.6:2-3). Рештки житлової споруди не досліджувались глибше 1,2 м. Зазначимо, що котлован житла (*житло № 2/1998 р.*) був по краях перекритий суглинковими викидами незначної потужності (0,15-0,20 м) і перерізався новітньою траншеєю.

Поряд із описаною вище ділянкою, навпроти колишнього входу до абонементу бібліотеки (сучасного кафе), виявлений розвал приденної частини ліпного горщика роменської культури з утором, діаметром 12,5 см (рис.6:5), що маркірував збережені культурні нашарування рубежу I-II тис. н.е., котрі простежені вздовж бульвару до північно-західного кута будинку № 17/2, на відстані 7-8 м. Виявлена ділянка нашарувань залягала на рівні 1,1 м від сучасної денної поверхні, зверху – перерізалася траншеєю кабелю, спрямованого до парку Перемоги. Чорноземний культурний шар містив фрагменти роменського і давньоруського посуду та глибше 1,15 м не досліджувався.

Ще одне *житло № 1/1998 р.* виявлене в цій же траншеї, напроти південно-західного кута будинку № 17/1 (рис.5:4). Встановлено, що траншея перетинала один з кутків котловану житла на відстані 2 м. Вірогідніше за все, котлован був орієнтований кутами за сторонами світу, просів заповнення відзначений вже з глибини 0,7 м. Заповнення виявилося інтенсивно чорним чорноземним, з вуглинами, конкреціями від розібраних пічних конструкцій, шматочками обмазки, кістками тварин. Заглибина від будівлі мала прямокутні в плані обриси, глибше 1,1 м не вивчалася (*Белько, 1998, арк.2-3*). Крім уламків ліпної та гончарної кераміки (рис.7:1-4, 6-7), варто відзначити знахідки сланцевого точильця (рис.7:5) і таранної кістки вівці або кози, на одній із площин якої наколами нанесені 28 неглибоких ямок (рис.8). Цей виріб можна розглядати як гадальну кістку пізньороменського часу. Варто зауважити, що кількість наколів – 28 – входить до кола чисел, пов'язаних з давнім місячним календарем (*Фролов, 1982, с.46*). Переважна більшість астрагалів прикрашені певними насічками, знаками-графіті. Зазвичай ці знаки були прокреслені гострими предметами, проте інколи зображення склалися з просвердлених ямок невеликого діаметру (*Сергєєва, 2002, с.53*). Значна ж кількість наколів на астрагалах трапляється порівняно рідко.

Завершуючи цей короткий перелік дослідницьких заходів, зауважимо, що інших наукових археологічних робіт на прилеглих до охопленої

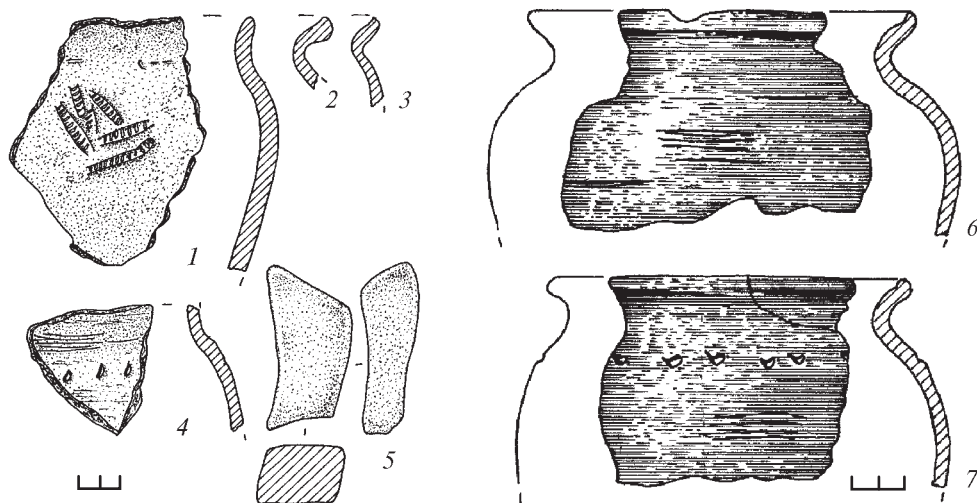

Рис. 7. Першотравневий просп., 17/1. Житло № 1/1998 р. Знахідки.
1-4, 6-7 – кераміка; 5 – камінь.

наглядом 2007 р. ділянки, крім розвідок 2004 р. (Супруненко, Пуголов, 2005, с.137), не проводилося.

У ході розвідкових обстежень 2004 р. визначена основна частина території селища роменської культури на Інститутській горі, що займало площу близько 6 га, розташована між корпусом Літературно-меморіального музею І.П.Котляревського (Першотравневий просп., 20), будинками проспекту №№ 19-21-25 та обривами вздовж Інститутського прорізу, входом у парк Перемоги, головною алеєю парку і рогом вул. Короленка та Садової. Частина нашарувань цього селища, як встановлено наглядовими спостереженнями за прокладанням кабелів зв'язку й освітлення, «законсервована» підсипками ґрунту колишнього міського парку – сучасного парку Перемоги, а також розгортанням валів Полтавської фортеці на початку ХІХ ст.

Саме північно-східна частина цього селища і потрапила до меж споруджуваного котловану по Першотравневому просп., 19 (рис.5:1). На північ – північний схід, через вибалок (Миколаївський узвіз), до цієї ділянки прилягала інша частина селища, названа нами раніше «селище-посад над Мазурівським яром». Звісно, такий поділ мікрорайонів забудови слов'яно-руського часу є досить умовним, проте він відповідає наміченим у рельєфі підвищеннями осередкам групування і, напевне, сформованого історично стихійного планування «передмістя» на Інститутській горі. Швидше за все, обидва «селища» є не чим іншим, як від-

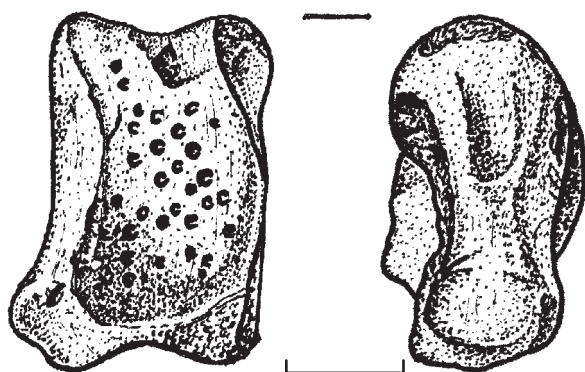

Рис. 8. Першотравневий
просп., 17/1.
Житло № 1/1998 р.
Гадальна кістка.

діленими вибалками та ярами ділянками єдиного посаду, час та межі забудови яких мають бути встановлені лише в ході наступних розкопок і введення до наукового обігу матеріалів проведених досліджень. Цілком можливо, що ділянки забудови, прив'язані до конкретних ландшафтних орієнтирів-мікродомінант, відповідатимуть етапності формування посаду, господарській спеціалізації населення тощо.

Восени 2007 р. на кількох ділянках Інститутської гори (Першотравневий пров., 5; Першотравневий просп., 9, 21-21А) проведені наглядові археологічні дослідження, пов'язані зі спорудженням котлованів невеликих будинків, кафе та офісів, результати яких підтвердили висловлені вище припущення та гіпотези і знайшли висвітлення у відповідних наукових звітах, публікаціях, а також двох випусках наукових колективних праць серії «Дослідження посаду літописної Лтави» (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2007; 2007а; 2007б; Супруненко, Ткаченко, Яремченко, 2007, 95 арк.; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008а, с. 70-79; Калашник, 2008, с. 95-97; Супруненко, Пуголовок, 2008, с.122-131; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, 136, 2, 4 с.; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009, 140, 4 с.).

Обґрунтована впевненість у наявності культурних нашарувань на подвір'ї адміністративного будинку по Першотравневому просп, 19 зумовила й те, що, фактично, без шурфування, на цю територію був наданий висновок про необхідність проведення спорудження котловану адміністративного будинку під археологічним наглядом (2006 р.), зі здійсненням комплексу рятівних археологічних досліджень. Він був підтриманий Державною службою з питань національної культурної спадщини України і виявився цілком справедливим. Саме результати археологічних досліджень на зазначеній ділянці і стали темою пропонуваної читачеві праці.

Розділ 2.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ДІЛЯНКУ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ділянка науково-рятівних досліджень знаходилася за 0,2-2,5 м на північний схід від цокольної частини адміністративного будинку, розташованого за адресою: Першотравневий просп., 19 (рис.1:1; 5:1), на території його подвір'я. Вона була обмежена з північного сходу спорудами підстанції електромереж, зведеної у 1960-х рр., та гаражів. Зі східного боку до котловану прилягав житловий одноповерховий будинок початку ХХ ст. (Інститутський проріз, 9) (рис.9; 12).

На адміністративному будинку по Першотравневому просп., 19 міститься загальний репер – тригопункт із абсолютною позначкою в Балтійській системі висот – 154,239 м. Ділянка мала незначне пониження в бік сучасної вулиці Леніна і Мазурівського яру, – до 153,971 м, помітне у південно-східному кутку майданчика, вздовж ряду одноповерхових житлових будівель по Інститутському прорізу (рис.9). Воно складало у різних точках нівелювання від 0,15 до 0,25 м. За межами ділянки, в зоні одноповерхової забудови, зберігся рівень денної поверхні початку ХІХ ст., що має абсолютне значення від 151,3 до 151,6 м. Пониження об'єктивно відображає історичну топографію ділянки. Воно виникло внаслідок ерозійних процесів, фортифікаційної та господарської діяльності людини ХVІІ-ХVІІІ ст. Підвищення лівобіч від Першотравневого проспекту та своєрідний уступ на межі з одноповерховою забудовою Інститутського прорізу утворилися через розгортання насипу валу Полтавської фортеці рубежу ХVІІ-ХVІІІ і першої третини ХVІІІ ст., проведене на початку ХІХ ст., а також внаслідок розчищення ділянки від решток забудови у 1970-х рр.

Наведене цілком узгоджується і з даними планів Полтави початку (рис.2) та середини ХІХ ст. (*Плани Полтавы, 1852*), іконографічними матеріалами, зокрема гравюрами Г.Стадлера, за малюнками О.Кунавіна (рис.11).

Проведення наглядних робіт полегшувалося здійсненням перед будівництвом суцільним демонтажем господарської забудови і гаражів. Глибокі котловани напівпідвальних частин житлових споруд, льохи XIX ст., вигрібні ями, траншеї водогінних, теплопостачальних, каналізаційних та газових комунікацій певним чином пошкодили залишки культурних нашарувань на ділянці, залишивши непорушеними локально збережені об'єкти і відкладення роменської культури, давньоруського та фіналу пізньосередньовічного часу. У північно-західній частині котловану вони виявилися зовсім знищеними прокладанням комунікацій у третій чверті XX ст. Таким чином, наслідком досліджень стало вивчення частини збережених, здебільшого заглиблених у материк, пізньороменських і давньоруських комплексів, нижніх частин гончарних горнів і пригорнових ям наступної, козацької епохи. Тому на плані ділянки об'єкти, пізніше XIX ст., майже не наносилися (рис.9).

Котлован мав підпрямокутну форму, з кількома прямокутними виступами зі сходу і південного сходу, був зорієнтований за довгою віссю у напрямку північний захід – південний схід (рис.9) і доведений до загальної глибини -2,90-3,00 м.

Під час досліджень площа котловану утворила єдиний «розкоп», розміром 19,5 x 33,5 м. Північний його кут перетинав підвал житлового будинку початку XIX ст., північно-східний – заглибину від підземної частини іншого будинку середини XIX ст. Перший з них був доведений до глибини 3,90-4,20 м від «0» – рівня південно-східного кута котловану, що мав абсолютне значення в Балтійській системі висот – 153,95 м. Обидві споруди повністю до розкопу не потрапили. У західній частині котловану знаходився погріб, вірогідно, кінця XIX ст., розміром 2,9 x 5,4 м, що мав глибину 3,20 м (рис.9: кв.2-6 С-Ц). Південно-східний кут розкопу був також перебитий ямою льохи кінця XVIII ст., розміром 2,2 x 3,3 м, глибиною 3,50 м (рис.9: кв.2-5 А-Г). Західну частину котловану перетинали дві глибокі траншеї теплотрас, спрямованих від сусідньої котельні до адміністративного будинку (глибина 2,5-2,9 м), південно-західна стінка – прилягала до стіни цього будинку, перерізлася перекопами різних комунікацій та бетонними підпірними конструкціями XX ст. (рис.9; 10:1; 12).

Зазначимо, що сам будинок за № 19 має чимало слідів просідань, тріщин, спричинених його розташуванням над масивом валу і рову Полтавської фортеці, з наявністю на глибинах в 6-9 м підземних порожнин – свідчень «мінної війни» часу оборони фортеці навесні 1709 р.

Фіксація матеріалів. У розкопі, розміром 19,5 x 33,5 м, була розбита 1-метрова сітка квадратів, з цифровими позначеннями у близькому до

меридіонального напрямку, зі зростанням — з півдня на північ, та з літерними позначеннями (починаючи з «0» — від А до Я і далі — А'-Г') — вздовж наближених у напрямку до широтних, довших бортів (рис.9; 10). За «0» прийнятий найвищий на місцевості південно-східний кут котловану (рис.9).

Археологічні наглядові дослідження здійснювалися Полтавським загоном Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА (начальник — канд. іст. наук, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології, старший науковий співробітник *О.Б.Супруненко*). Вони велися на підставі Відкритих листів: за № 063/0932 від 01 березня 2007 р. і № 111/0872 від 17 квітня 2007 р., виданих Польовим комітетом ІА НАН України на ім'я *Супруненка Олександра Борисовича*, та № 112/0869 від 17 квітня 2007 р., виданого на ім'я *Мироненка Костянтина Миколайовича*, завідуючого відділом ЦОДПА, з відповідними Дозволами Державної служби з питань національної культурної спадщини, за № 22/085-07 від 19 березня, № 22/213-07 від 30 травня і № 22/218-07 від 30 травня 2007 р.

Учасники досліджень. До робіт були залучені полтавські археологи — завідувача відділом Центру *І.М.Кулатова* (заст. начальника загону), завідуючий відділом Центру *К.М.Мироненко*, старший науковий співробітник Центру — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська Академія» *Ю.О.Пуголовок*, молодший науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України *О.В.Сидоренко* (м. Лубни), краєзнавці *М.О.Радченко* (с. Глинське Зіньківського р-ну), *М.С.Колишкін*, *В.С.Полана*, *В.О.Петров* (м. Полтава), а також — для вивчення пізньосередньовічних горнів — завідуючий сектором фондів Полтавського краєзнавчого музею *О.М.Ткаченко* і старший науковий співробітник відділу історії середньовіччя та нового часу Полтавського краєзнавчого музею *В.А.Яремченко*, епізодично — старший науковий співробітник Центру *В.В.Шерстюк*, науковий співробітник Центру *І.В.Головка* та ін.

Визначення остеологічних матеріалів здійснив канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України *О.П.Журавльов* та старший науковий співробітник Центру *А.В.Артем'єв*.

Близько двох десятків окремих знахідок ХІХ-ХХ ст., як-то: уламків гончарного посуду, фаянсу ХІХ-ХХ ст., залізних і скляних виробів, виявлених під час земляних робіт, в ході досліджень передані співробітникам відділів етнографії й історії середньовіччя та нового часу Полтавського краєзнавчого музею для включення до складу колекцій.

Графічне забезпечення робіт виконали *О.Б.Супруненко* і старший науковий співробітник ЦОДПА *Т.В.Менчинська* (креслення), рисунки і крес-

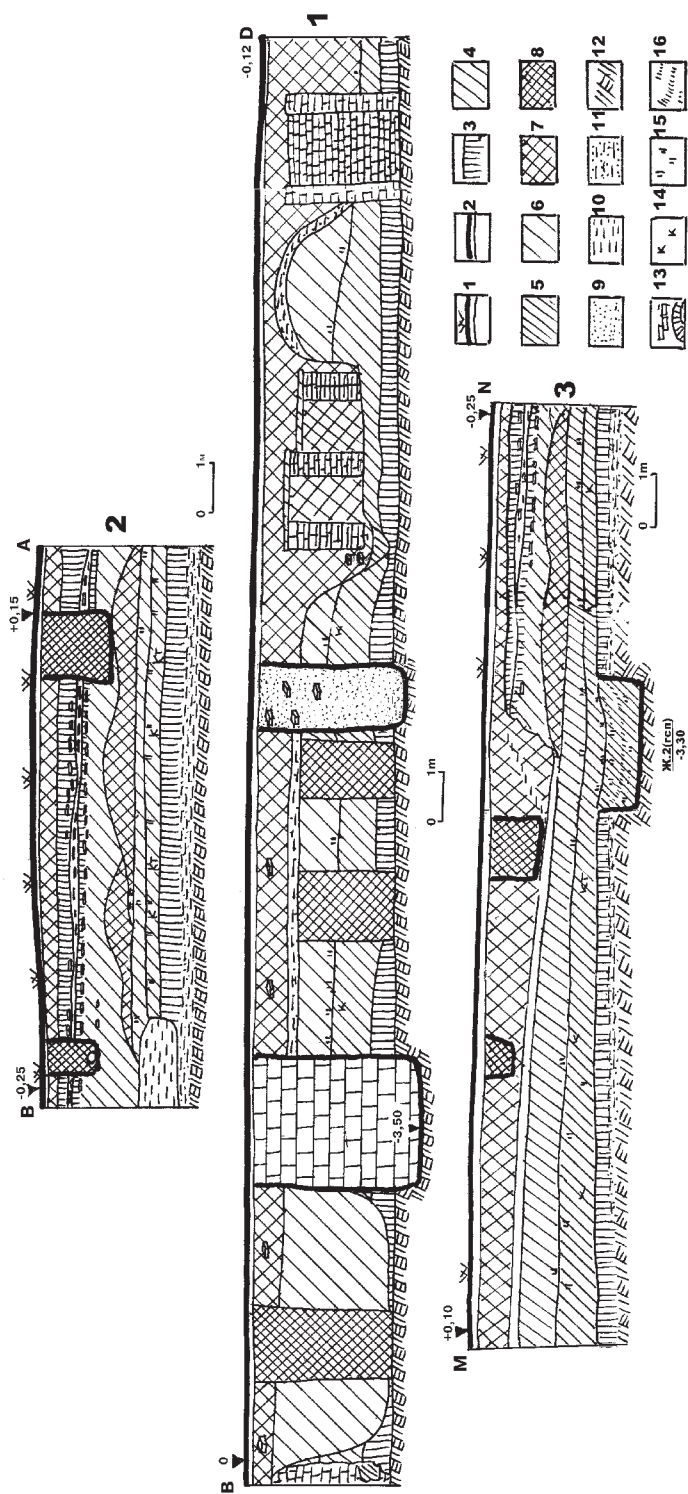

Рис. 10. Першотравневий просп., 19. Північно-східний А-В (2), південно-західний В-Д (1) та північно-західний М-Н (3) профілі стінок котловану.

Умовні позначення: 1 – дерев; 2 – асфальт; 3 – похований чорнозем; 4-6 – чорноземне заповнення та культурний шар; 7, 8 – перекопи; 9 – пісок; 10 – глина; 11 – суглинок; 12 – материк; 13 – цегла та цегляні кладки; 14 – фрагменти кераміки; 15 – вуглини; 16 – попіл.

Рис. 12. Першотравневий просп., 19-А. Південно-західний профіль стінки котловану будівництва. Вигляд зі сходу.

леники знахідок – науковий співробітник Центру *Г.В.Коваленко*, завідуючий відділом *К.М.Мироненко*, ст. науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею *В.А.Яремченко*. Фотозйомка здійснена *О.Б.Супруненком* та *М.О.Радченком*, фотознімки знахідок – *Ю.О.Пуголовком*, *М.О.Радченком* і *В.В.Шерстюком*.

Загальні відомості. Роботи проводилися на договірних засадах з приватним підприємством «Крона» (директор – А.В.Ушаков), за технічною й організаційною допомогою підрядників будівництва і замовника. Наглядові дослідження здійснені у грудні 2007 р. (рис.42; 53), певний їх підготовчий етап – наприкінці листопада того ж року, окремі графічні роботи з фіксації стратиграфії розкопу – продовжувалися і в січні 2008 р.

Загальна, охоплена наглядовими роботами, площа котловану складала близько **600 кв. м**. Проте, суто рятівні археологічні дослідження виконані на меншій площі – понад **190 кв. м** (рис.9).

У розкопі відкриті чергові підтвердження існування посаду роменської та давньоруської Лтави на дослідженій території впродовж кінця Х – початку ХІІІ ст., і безпосередньо на Інститутській горі, отримані матеріали про продовження життя на цій ділянці «Нового» міста за доби Руїни і Гетьманщини – в т.ч. виявлені рештки двох гончарних горнів, кілька смітєвих ям кінця ХVІІ – ХVІІІ ст. (рис.13). Внаслідок розкопок отримана досить представницька і доволі цінна колекція знахідок ряду

епох, що істотно поповнила археологічні збірки краєзнавчого музею в Полтаві і Музейного Фонду України в цілому.

Дослідження у котрий раз підтвердили доцільність проведення охоронних розкопок у межах міської забудови, де зберігаються численні археологічні об'єкти ряду епох або їх залишки під баластними нашаруваннями ХІХ-ХХ ст.

Методичні засади виконання робіт базувався на опрацьованому на практиці у межах міської забудови знятті верхнього прошарку відкладень з матеріалами ХІХ-ХХ ст. екскаватором, до глибини 0,8-1,6 м, яке проводилося під контролем археологів (рис.13), із вивезенням цього ґрунту. Землерийна техніка застосовувалася для прокопування пізніх перекопів, вибирання вигрібних ям, льохів новітнього часу.

Площа і форма розкопу була зумовлена конфігурацією необхідно для будівництва котловану, заляганням комунікацій зв'язку, газо-, водо- і каналізаційної мережі міста.

З рівня фіксації нашарувань початку ХVІІІ ст. роботи проводилися вручну, з маневруванням групи землекопів. За складних погодних умов відвали прибиралися додатковою групою землекопів і технікою, найчастіше вони переміщувалися на повністю дослідженні ділянки, а звідти – вивозилися з котловану. Пізньосередньовічні об'єкти (горни і передгорнові ями) також досліджені повністю. Через холодну і сиру погоду вивчення горнів та частини ям здійснювалося у спеціально змонтованій замовником, перекритій поліетиленовою плівкою, кабіні (рис.13; 48), яка опалювалася кількома свічками, створюючи «плюсовий» температурний режим. Це прискорило завершення робіт та допомогло виконати польову креслярську фіксацію стратиграфії у січні 2008 р.

Рівень понижень чи перевищень від загального «0» нівелювався інструментально. Для відкритих у розкопі роменсько-давньоруських житлових і господарських об'єктів прийнята суцільна нумерація (рис.9).

Розділ 3.

СТРАТИГРАФІЧНІ І ПЛАНІГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Поверхня майбутнього розкопу була заасфальтованою, місцями задернованою (рис.10, *профілі*). Ледь помітні западини новітніх підвалів, траншей, забиті втрамбованим будівельним сміттям, позначали сліди забудови Першотравневого просп. ХІХ – початку ХХ ст. Нівелювання поверхні майбутнього котловану більш-менш об'єктивно відображало характер рельєфу надсхилля плато, що знайшло свій вияв у профілях зачищених стінок.

У найдовшому (34 м) профілі *північно-західної стінки* котловану (рис.10:1: С-D) зафіксоване певне пониження рівня денної поверхні в бік Миколаївського узвозу (Першотравневого провулку) на 0,12 м. Стратиграфічна картина цього профілю дала наочне уявлення про прилеглу до смуги фортифікації Полтавської фортеці кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. схилу, внутрішньофортечну частину її валу, хоча й не встановила розміри цієї споруди. Під масивом валу простежені два рівні стародавньої денної поверхні рубежу І-ІІ тис. н.е. та другої половини – кінця ХVІІ ст. Напевне, більшість досліджених об'єктів роменської культури і давньоруського часу збереглася саме завдяки наявності основи нашарувань масиву валу пізньосередньовічної фортеці, що й знайшло відображення в результатах досліджень.

Стратиграфічна ситуація. Загальна для всього профілю (рис.10:1):

0-0,3 м – шар асфальту та піщаної підсіпки під ним останньої чверті ХХ ст.;

0,30-1,05 – 2,20 м – мішаний ґрунт розпланування валу, будівельне сміття початку ХІХ – ХХ ст., у центральній частині профілю підстелені шаром материкового суглинку викидів товщиною 0,25 м. Цей шар перерізали численні новітні перекопи будівельного походження.

Для південно-східної і центральної частин профілю (*фортечний вал*):

0,30-1,05 – 1,75-1,90 м – шар чорноземного масиву внутрішньої частини насипу валу козацької доби, з поодинокими матеріалами від XII до кінця XVII ст., підстелений окремими вуглинами в основі, що лежали на поверхні культурних нашарувань роменсько-давньоруського часу і кінця XVII ст. Не дивлячись на помітний нахил основи цього масиву ґрунту в бік Миколаївського узвозу, насип валу все ж зберігся та був пошкоджений будівництвом початку XIX ст. (сучасний будинок за № 19);

1,75-1,90 – 2,55-2,75 м – чорноземні культурні нашарування роменсько-давньоруського часу і XVII ст., перекриті окремими вуглинами. Гончарна кераміка козацької доби зустрічалася в них здебільшого у перших 2-3 см поверхневих прошарків, вкритих попелом і вуглинами;

2,55-2,75 – 3,10-3,30 м – похований стародавній чорнозем, з окремими знахідками у верхній частині дрібних фрагментів ліпної кераміки скіфського часу і роменської культури;

нижче, з 3,1-3,3 м – материк, палевого кольору суглинок (рис.10:1).

Поперечний, за віссю північний схід – південний захід, **перетин** (через центр котловану – 19,5 м) зафіксував нахил стародавньої поверхні ділянки в бік Мазурівського яру, помітно підсилений наявністю внутрішньої частини насипу пізньосередньовічного валу (перепад висот в 0,50-0,75 м) та зростанням потужності культурних нашарувань роменсько-давньоруського часу у західний бік (перепад у 0,5 м), до Першотравневого проспекту (рис.10:3: М-Н). Тут також простежені два рівні стародавньої денної поверхні – давній горизонт рубежу I-II тис. н.е. і денна поверхня другої половини – кінця XVII ст.

Стратиграфічна ситуація. Загальна для всього профілю (рис.10:3):

0-0,3 м – шар асфальту, піщаної підсіпки під ним останньої чверті XX ст. та, місцями, – сучасного дерну;

0,3 – 0,7 м – мішаний ґрунт розгортання насипу валу, будівельне сміття початку XIX – XX ст., на більшій частині профілю підстелені тонким (0,20-0,25 м) прошарком материкового суглинку від викидів будівництва початку XIX ст. Цей масив нашарувань перерізали окремі новітні перекопи траншей газопостачання і кабелів.

У східній частині профілю містився масив підсіпки схилу плато кінця XVIII – XIX ст., що лежала на мішаному суглинково-чорноземному викиді з погребу, перекрита чорноземними досипками, цегляними вимостками і двома шарами чорноземного насипаного ґрунту квітників біля будинку XIX ст. (рис.10:3).

Для західної і центральної частин профілю (розплилий масив **фортечного валу**):

Рис. 13. Першотравневий просп., 19. Загальний вигляд місця досліджень. З північного сходу. На передньому плані – залишки горна № 2 козацького часу.

0,90-1,75 – 1,80-2,10 м – шар чорноземного масиву сповзання внутрішньої частини насипу валу козацької доби, з поодинокими матеріалами кінця XVII ст., підстелений вуглинами в основі, що лежали на поверхні культурних нашарувань роменсько-давньоруського часу і середини – кінця XVII ст.;

1,80-2,10 – 2,40-2,60 м – чорноземні культурні нашарування роменсько-давньоруського часу і кінця XVII ст., перекриті окремими вуглинами. Кераміка козацького часу зустрічалася в них тільки на поверхні, разом зі слідами пожежі;

2,40-2,60 – 2,70-3,00 м – похований стародавній чорнозем, з окремими знахідками дрібних фрагментів ліпної кераміки роменської культури. З рівня похованого чорнозему, що було помітно за профілем, до глибини 3,3 м від «0», впущений котлован «житла» (господарської споруди) 2 давньоруського часу;

2,70 – 2,90 м – передматерик – коричнево-палевий суглинок; нижче, в цілому, за різними ділянками профілю, з 2,10-3,10 м – материк, палевого кольору суглинок (рис.10:3).

Певні додаткові відомості про ділянку отримані під час зачистки *північно-східного профілю* стінки котловану (рис.10:2: А-В), що тяжіла до

схилової частини плато. Цей перетин, в силу наявності уступів, мав протяжність лише близько 12 м (рис.10:2):

0 – 0,2-0,3 м – шар сучасного дерну;

0,2-0,3 – 0,5-0,6 м – мішаний ґрунт від розкидання насипу валу, з будівельним сміттям початку ХІХ – ХХ ст. Цей шар перерізали окремі новітні перекопи траншей газо- і водопостачання;

0,5-0,6 – 2,1-2,2 м – масив підсипки схилу кінця ХVІІІ – ХІХ ст., що лежав на мішаному суглинково-чорноземному викиді з погребу, перекритий чорноземними підсипками, цегляними вимостками і шарами чорноземного насипаного ґрунту квітників будинку ХІХ ст. (рис.10:2);

2,1-2,2 – 2,30-2,35 м – шар чорноземного масиву сповзання внутрішньої частини насипу валу козацької доби, з поодинокими знахідками кінця ХVІІ ст., підстелений вуглинями в основі, на поверхні культурних нашарувань роменсько-давньоруського часу. Цей шар перебивався з північно-західного боку котлованом будинку початку ХІХ ст., заповненим глиною від розвалів печей та рештками побілки;

2,30-2,35 – 2,50-2,60 м – чорноземні культурні нашарування роменсько-давньоруського часу, перекриті окремими вуглинями на поверхні;

2,50-2,60 – 3,10 м – похований стародавній чорнозем, зі знахідками зверху дрібних фрагментів ліпної кераміки роменської культури;

3,10 – 3,30-3,40 м – передматерик – коричнево-палевий суглинок;

нижче, з 3,30-3,40 м – материк, палевого кольору суглинок (рис.10:2).

Таким чином, під час археологічних досліджень 2007 р., на етапі стратиграфічних спостережень, в одному із перетинів котловану будівництва виявлені рештки: господарського об'єкту давньоруського часу (за польовою документацією – «житла» 2), у всіх – залишки руйнування фортифікаційних споруд козацької доби та деякі новітні перекопи ХІХ ст.

Далі подається опис археологічно досліджених об'єктів. Описи перекопів новітньої епохи не наводяться (*див. вище*).

Розділ 4.

АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ РОЗКОПУ

Загальна характеристика. Котлован будівництва (рис.9; 13) лише у центральній та північно-східній частинах зберіг залишки культурних нашарувань, не пошкоджених пізнішими перекопами. Переважна більшість дослідницьких робіт проведена саме на цій ділянці, розміром 11,0 x 17,5 м (площа – близько 193 кв. м), обмеженій в плані квадратами 4-15 Б-Т.

Планіграфія (рис.9). Помітною особливістю місцерозташування розкопу було його розміщення у надсхиллі, над уступом розгорнутих нашарувань валу фортеці, перед забудовою Інститутського прорізу. Практично всі нашарування мали у перетині помітний нахил у північно-східний бік, у межах 0,5-0,7 м, причому роменсько-давньоруські – здебільшого потоншувалися, а пізньосередньовічні та новітні – потовщувалися в бік схилу.

У розкопі відзначені два скупчення археологічних об'єктів (рис.9).

По-перше, це – група з чотирьох ям роменського і давньоруського часу (№№ 1-3, 7) та котловану пізньороменського заглибленого житла № 1 у північно-східній частині розкопу, перекрита зруйнованими спорудами двох гончарних горнів козацької епохи, з горновими ямами біля них. Роменсько-давньоруські об'єкти впущені з рівня: роменські – стародавнього горизонту (2,4-2,6 м від «0»), давньоруські – з рівня та масиву залягання роменсько-давньоруських культурних нашарувань (1,6-2,4 м від «0»); гончарні горни – зведені до спорудження насипу валу або під схилом одного з перших валів фортеці, на денній поверхні кінця XVII ст. (основа для спорудження – між 1,6-2,1 м від «0»).

По-друге, скупчення роменської та двох давньоруських ям (№№ 4-6), давньоруської господарської споруди («житла» № 2) у центральній частині розкопу (рис.9; 47).

Всі ці об'єкти засвідчують розміщення на досліджений ділянці житлово-господарського комплексу роменської культури початку – тре-

тьої чверті XI ст., господарських зон давньоруських садиб XII і початку XIII ст., існування неподалік, вірогідно, західніше від досліджених об'єктів, – будівель поселення другої половини XIII – XIV ст., а також на цьому місці майстерні гончаря кінця XVII – рубежу XVII–XVIII ст.

Яма 1 (господарська, початку – першої половини XI ст.) виявлена у південно-західній частині розкопу, в квадратах 4-6 З-Й (рис.9:я.1). Досліджувалася з рівня залягання нашарувань роменсько-давньоруського часу (з 1,60-1,70 м від «0»), майже на всю глибину (рис.14:2). Мала в плані овальну форму, в перетині – розширений донизу, близький до зрізано-конічного профіль; була орієнтована за довгою віссю у широтному напрямку. Діаметр: на рівні виявлення – 1,15 x 1,35 м; основи горловини – 1,35 x 1,40 м; по дну – 1,65 x 1,80 м. Розширені до рівного дна і дещо скруглені в основі стінки в материку зберігали сліди випалювання соломомою. Глибина ями від рівня «0» – 4,5 м, від рівня спорудження – 2,9 м (рис.14:2; 15).

Яма була заповнена сіро-чорним чорноземом, зі сміттям та залишками кухонних відходів, у верхній частині і поряд із основою горловини – дві тонкі лінзи попелу, в основі – вуглини, окремі уламки печини, із західного боку – з переважанням рихлого суглинку (рис.14:2). З-поміж уламків кісток визначені шматок рогу корови, кілька кісток молоді особи цієї тварини, таранна кістка вівці або кози.

Знахідки. У заповненні ями виявлені матеріали, що належать до кількох культурно-хронологічних періодів. Так, до скіфського часу відноситься фрагмент ліпного горщика з високим, плавно відігнутим вінцем, прикрашеним під зрізом наскрізними проколами (рис.16:1). Звісно, цей уламок випадковий у комплексі і походить з перевідкладених культурних нашарувань скіфського часу.

Знахідки роменської культури домінують і представлені фрагментами ліпного та ранньогончарного посуду. До числа уламків ліпного належать: два фрагменти вінця горщиків із майже вертикальними високими краями; частина розвалу горщика з S-подібним профілюванням верху, в т.ч. прикрашеного по зрізу скошеними вправо насічками, на тулубі – подвійним високим зигзагом. Реконструйований діаметр вінця цієї посудини – 12,4 см, тулуба – 14,9 см (рис.16:3-4). Є ще один фрагмент горщика з S-подібним профілюванням, орнаментований на зрізі скошеними вправо насічками (рис.16:6); уламки вінця тонкостінних горщиків, вкриті вправо по зрізу легкими відбитками гусенички (рис.16:5, 7); фрагменти вінця горщиків, з відбитками гусенички вправо на зрізах та передвінцевих частин посудин, прикрашених на тулубі одинарним чи

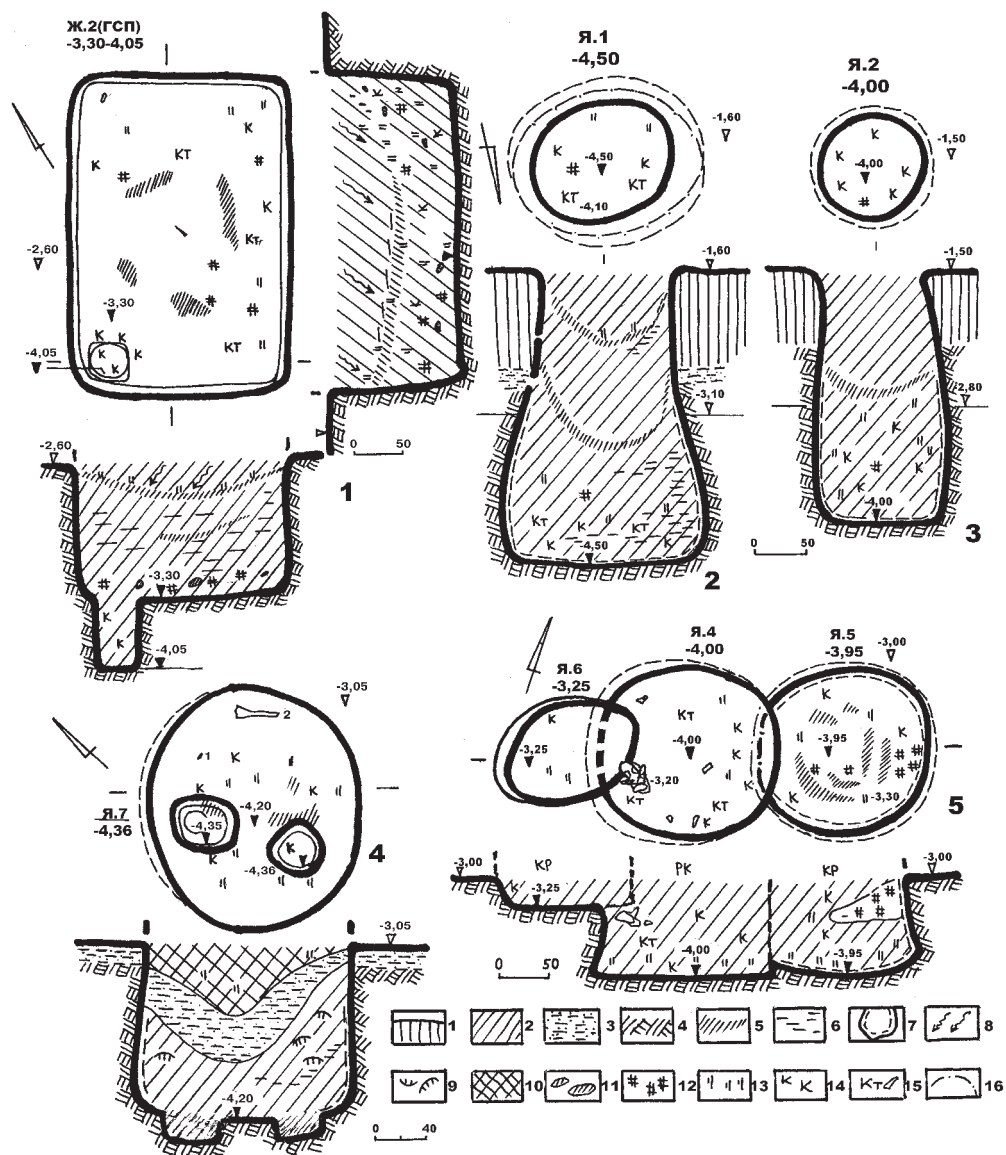

Рис. 14. Першотравневий просп., 19.

Господарська споруда («житло») 2 (1), ями 1 (2) і 2 (3), 7 (4), 4-6 (5). Плани і перетини.

Умовні позначення: 1 – похований чорнозем; 2 – чорноземне заповнення; 3 – суглинок; 5 – попіл; 6 – глина; 7 – ямки, заглибини; 8 – затьоки; 9 – дернини; 10 – перекопи; 11 – конкреції, каміння; 12 – фрагменти печини та обмазки; 13 – вуглини; 14 – фрагменти кераміки; 15 – кістки тварин; 16 – реконструйовані контури об'єктів.

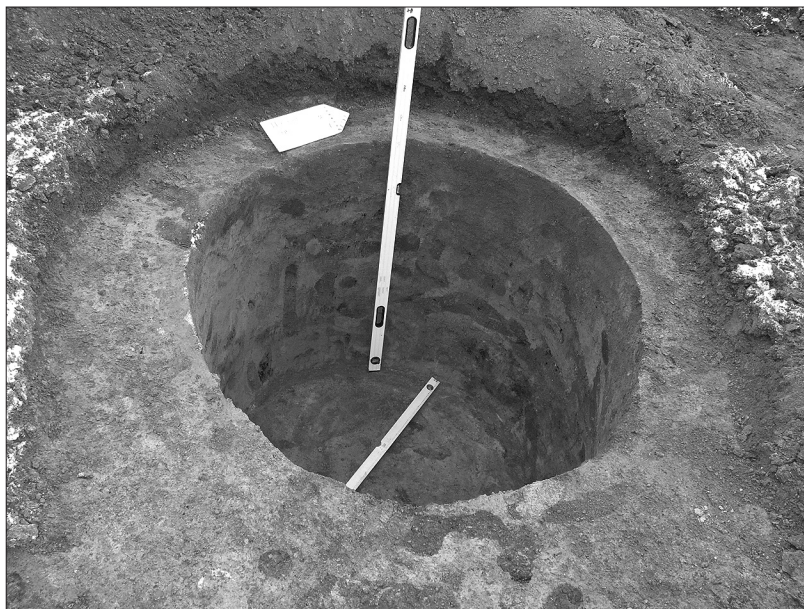

Рис. 15. Першотравневий просп., 19. Яма 1.
Вигляд з північного сходу.

подвійним зигзагом (рис.16:7-8), рядом косих хрестів, нанесених гусеничкою, та відбитками гусенички в формі «гусячих лапок».

Ранньогончарна кераміка представлена фрагментом вінця посудини з комірцем ззовні, що утворює закраїну (рис.17:1).

Матеріали давньоруського часу в хронологічному плані розподіляються на дві групи. До XI ст. належать розвал опуклобокого горщика з легко відхиленими, майже вертикальними, вінцями, із косим зрізом (рис.17:6); фрагмент вінця посудини із загостреним манжетом і масивним валиком на зрізі, уламки вінець горщиків із манжетами ззовні (рис.17:2-5).

Кераміку XII ст. репрезентують фрагменти гончарного посуду, виявлені переважно у верхній частині заповнення, зокрема: вінця горщиків з валикоподібними потовщеннями на зрізах. Для одного фрагмента вдалося реконструювати діаметр вінець посудини – 12,6 см, її тулуба – 14,7 см (рис.17:7).

До числа індивідуальних знахідок належать ритуальні глиняні хлібці: майже цілий, із отвором, наміченим защипом пальцями, та уламок (половина) з ледве позначеним отвором і відбитками зерен домашньої рослини – ячменю звичайного (*Hordeum vulgare*) (визначення канд. іст.

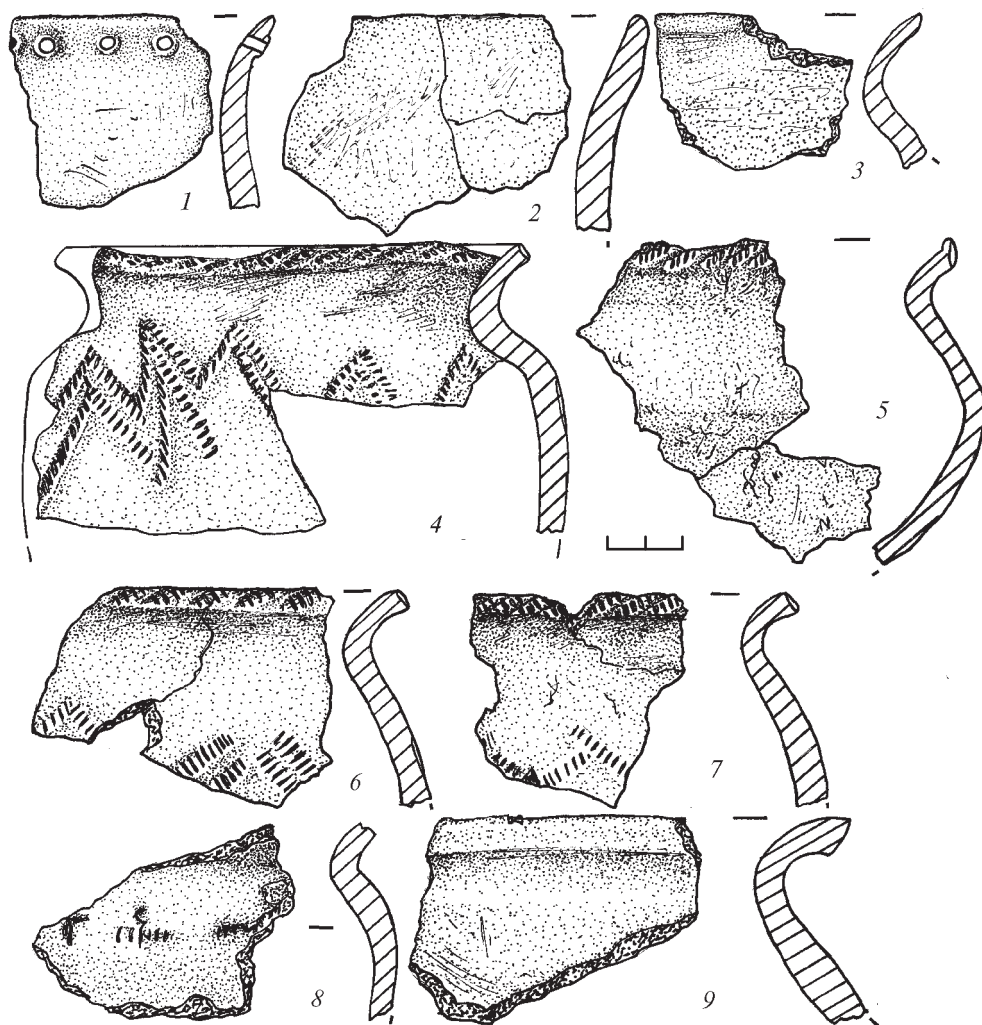

Рис. 16. Першогравневий просп., 19. Яма 1. Фрагменти кераміки скіфського часу (1) і роменської культури (2-9).

наук С.О.Горбаненка), який був однією з основних злакових культур у місцевого населення пізньороменського часу (Пашкевич, Горбаненко, 2002, с.134; Горбаненко, 2007, с.58-59, 172, рис.55-56). До речі, у складі тіста хлібців візуально помітні домішки подрібненої органіки – потовчених зернин рослин. Крім того, виявлена таранна кістка дрібної рогатої худоби з однією зрізаною поверхнею (рис.18:1-3).

Переважаання матеріалів роменської культури, їх залягання в основі заповнення ями, наявність уламків ранньогончарного та гончарного

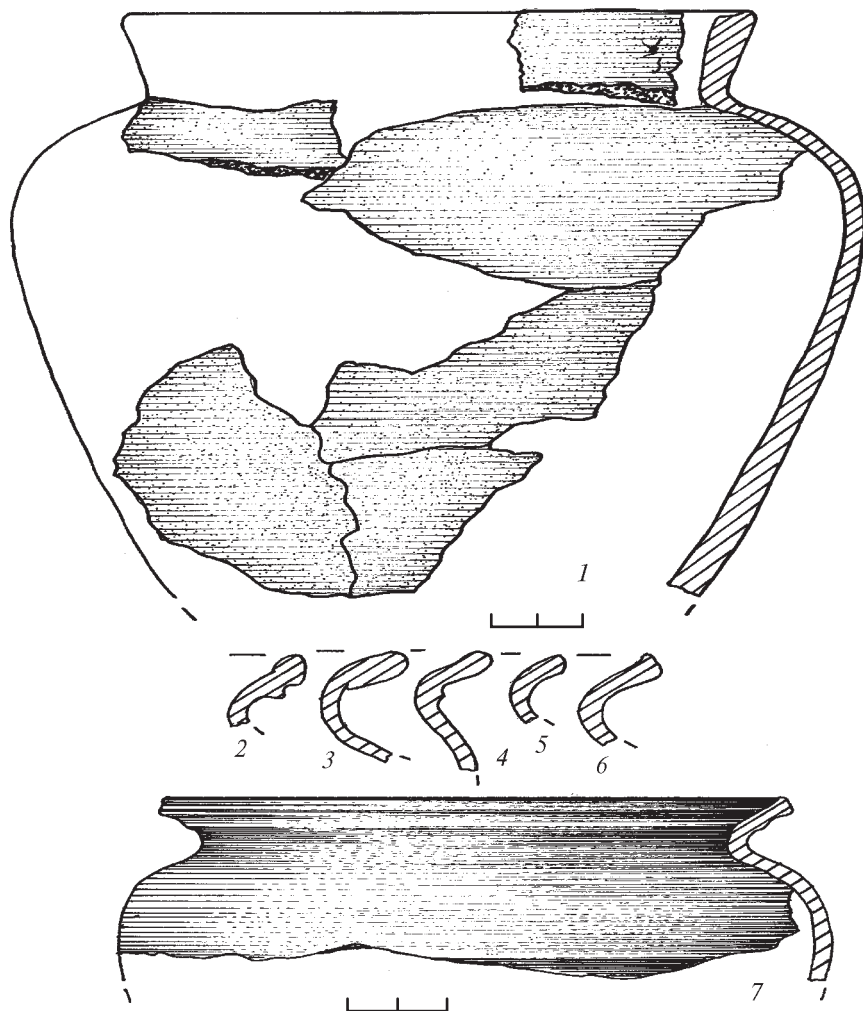

Рис. 17. Першотравневий просп., 19. Яма 1.
Фрагменти кераміки XI ст.

посуду XI ст., дозволяють датувати яму пізнім етапом існування сіврянського поселення на Інститутській горі.

Пізньороменська яма споруджена як *зернова*. Після використання вона була закидана ґрунтом з культурними нашаруваннями та сміттям господарського походження.

Яма 2 (*господарська, давньоруська, кінця XII – початку XIII ст.*) виявлена за плямою просіву, на рівні основи насипу валу кінця XVII – початку

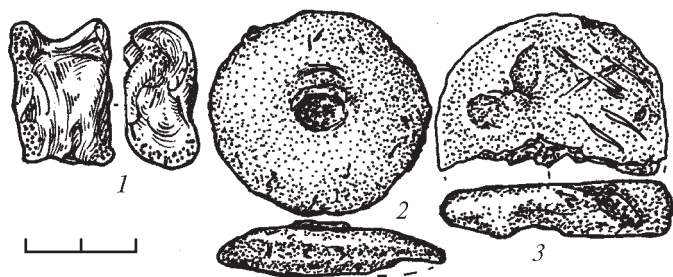

Рис. 18. Першотравневий просп., 19. Яма 1.
Індивідуальні знахідки.
1 – кістка; 2,3 – кераміка.

XVIII ст., майже у центральній частині розкопу, в квадратах 9-10 Й-Л (рис.9:я.2). Досліджувалася з рівня похованого чорнозему і в материк, з глибини 1,5-1,6 м від «0» (рис.14:3; 19) поступово, практично на всю глибину. Мала в плані округлу форму, у перетині – близьку до діжкоподібної, з максимальним розширенням на середині глибини. Її діаметр на рівні виявлення – 1,00 x 1,05 м, на рівні максимального розширення – 1,25 x 1,35 м, по дну – 1,15 x 1,20 м. Несиметрично вирівняні стінки переходили в рівне дно на глибині в 4,0 м (рис.14:3; 19). Відповідно, глибина ями від рівня впуску становила близько 2,5 м. Нижня, материкова частина зберігала сліди від випалювання внутрішнього обсягу.

Яма була заповнена майже однорідним сіро-чорним чорноземним роменсько-давньоруським культурним шаром, розподіленим ближче до

Рис. 19. Першотравневий просп., 19. Яма 2.

Вигляд з південного-заходу.

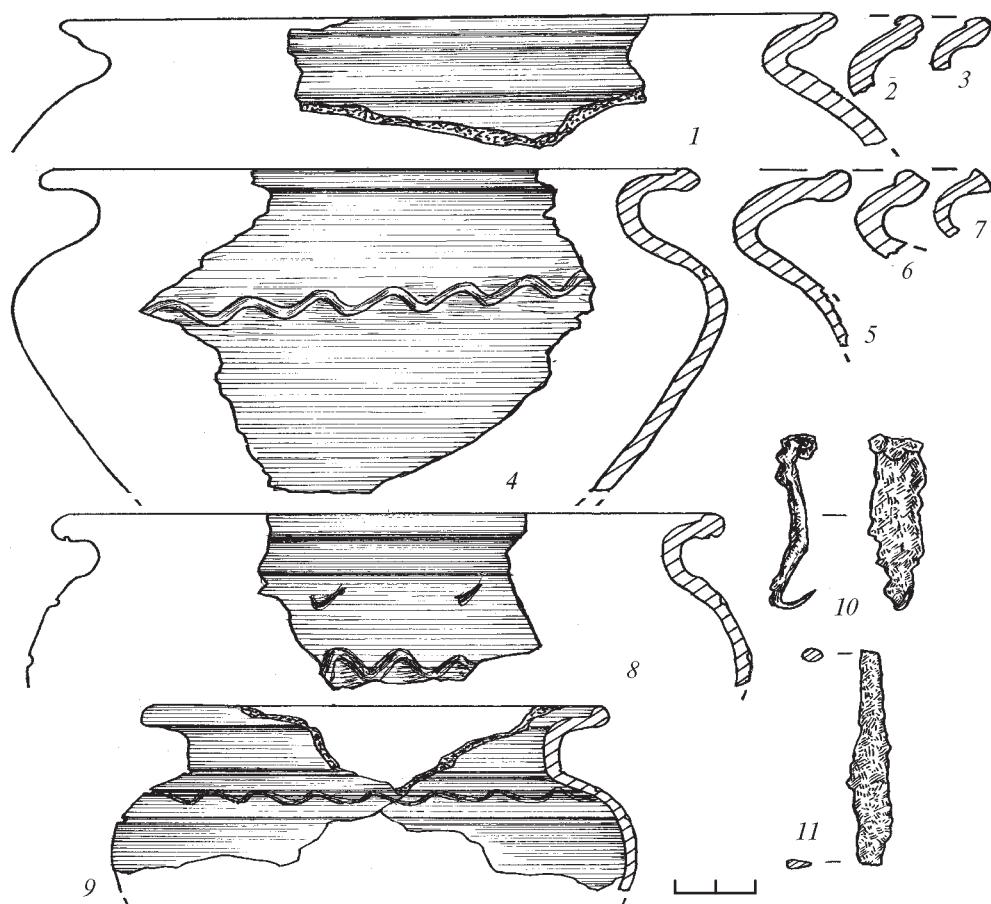

Рис. 20. Першотравневий просп., 19. Яма 2. Знахідки.
1-9 – кераміка; 10-11 – залізо.

середини глибини тонкою лінзою попелу. В нижній частині заповнення виявлена переважна більшість уламків ліпного і гончарного посуду, вуглин, кілька шматочків печини (рис.14:3). З ями походить певна кількість уламків кераміки.

Знахідки. У заповненні виявлені матеріали, що належать до давньоруського часу. Зокрема, другою половиною XI ст. датуються фрагменти вінець горщиків зі зникаючим манжетом та валикоподібними потовщеннями на зрізі. Для одного уламка вдалося реконструювати діаметр вінець – 19,4 см (рис.20:1, 2-3). До XII ст. належать фрагменти вінець горщиків із валикоподібними потовщеннями, один з уламків має реконструйований діаметр вінець – 12,6 см (рис.20:4). В орнаментатії такого

Рис. 21. Першотравневий просп., 19.
Яма 2. Індивідуальні знахідки.
Залізо.

гончарного посуду переважають хвиля, ряд ком із хвилею (рис.20:4-8). На кількох фрагментах вінець ззовні під зрізом збереглися пережитки комірців.

Друга половина XII – початок XIII ст. представлені фрагментом верхньої частини горщика з високою підвертикальною шийкою, валикоподібним потовщенням на краю зрізу. Він орнаментований хвилею та врізною горизонтальною лінією. Діаметр вінець горщика – 11,6 см, шийки – 9,5 см, тулуба – 13,5 см (рис.20:9). До давньоруського часу належить і фрагмент приденної частини горщика з кільцевими відбитками підставки на дні.

Індивідуальні знахідки представлені виробами із заліза. Це блешня у вигляді залізного профільованого гачка, виготовленого з широкої і тонкої платівки, якій надано легкої випуклості, потоншеного зсередини та зверху, де він закручений у петлю; має потоншення до низу, загнуте у зовнішній бік до загостреного гачка (рис.20:10; 21:2). Є також і штир від пробійця-?, обламаний з обох кінців, округлий у перетині з одного краю і підпрямокутний – з іншого (рис.20:11; 21:1).

За наявними матеріалами, яма, швидше за все, споруджена на рубежі XII – XIII чи на початку XIII ст.

Давньоруська яма влаштована як *зернова*. Після використання вона закидана навколишнім ґрунтом, зі сміттям господарського походження.

Житло 1 (роменське, початку – третьої чверті XI ст.), виявлене в північно-східній частині розкопу, у квадратах 6-12 Б-Є (рис.9: ж.1; 22:1; 22-27). Досліджувалося з глибини 2,90 м від «0», «пляма» заповнення зачищена на рівні похованого ґрунту. Впущене з рівня стародавньої денної поверхні, вірогідно, з глибини 2,6-2,7 м від «0» (рис.22:1).

Розміри котловану напівземлянки такі: довжина – 3,90 м; ширина – 3,65 м; глибина двох рівнів підлоги – початкового і набутого в ході існування, – 3,55 та 3,45 м від «0», або 0,75-0,85 м від рівня похованого ґрунту. Центр котловану на площі 1,8 кв. м знищений прямокутної форми ямою-перекопом середини XVIII ст., західний кут зверху (до глибини 3,85 м) частково пошкоджений перекопом горнової ями гончарної печі № 1 в кінці XVII – на початку XVIII ст. (рис.22:1; 23-25).

У плані котлован житла мав підквадратну форму, стінки в похованому ґрунті і матеріку майже під прямим кутом опускалися донизу і переходили у вирівняне дно, з незначним нахилом в бік Мазурівського яру – на 0,05 м. Розміри житла становити 3,65-3,70 x 3,90 м, площа – 14,4 кв. м, житлова площа не перевищувала – 10 кв. м. Орієнтований котлован кутами за сторонами світу, вхід знаходився з північно-східного боку (рис.22:1; 23).

У південному куті житла виявлені рештки печі, овальної в плані форми. Цей глинобитний опалювальний пристрій (рис.22:1, 5; 23; 26; 28) зберігся на три чверті висоти напівовального підвищення, зі сплюсненим верхом, був виліплений з принесеного ззовні суглинку у незначній заглибині на материковому дні. Піч збереглася на висоту 0,45-0,50 м від рівня підлоги, з діаметром по верху – 0,70 x 0,80 м, в основі – 1,15 x 1,20 м. Товщина стінок становила 0,14-0,21 м. Верх решток печі залягав на глибині 3,05 м відносно «0» (рис.22:1, 5; 28).

Рештки просілого склепіння збереглися погано – окремими шматками. Останнє в основі, у верхній частині стінок і в своїй товщі, мало вмонтовані конкреції та вапнякові камінці (від 4 x 5 x 7 до 9 x 12 x 14 см), для забезпечення запасу міцності і теплопровідності конструкції (рис.22:5; 28-31). Можливо, у склепінні існував отвір, розміщений зверху в центрі, розміри якого не встановлені.

Устя печі було влаштоване з північно-західного – північного боку. Його ширина становила 0,35-0,45 м (рис.28-29). Черінь зберігся добре, мав овальну в плані форму, із розмірами – 0,75 x 0,90 м. Він був орієнтований довшою віссю у напрямку північний захід – північ – південний схід – південь. З південно-східного боку, в глибині печі, на черені міс-

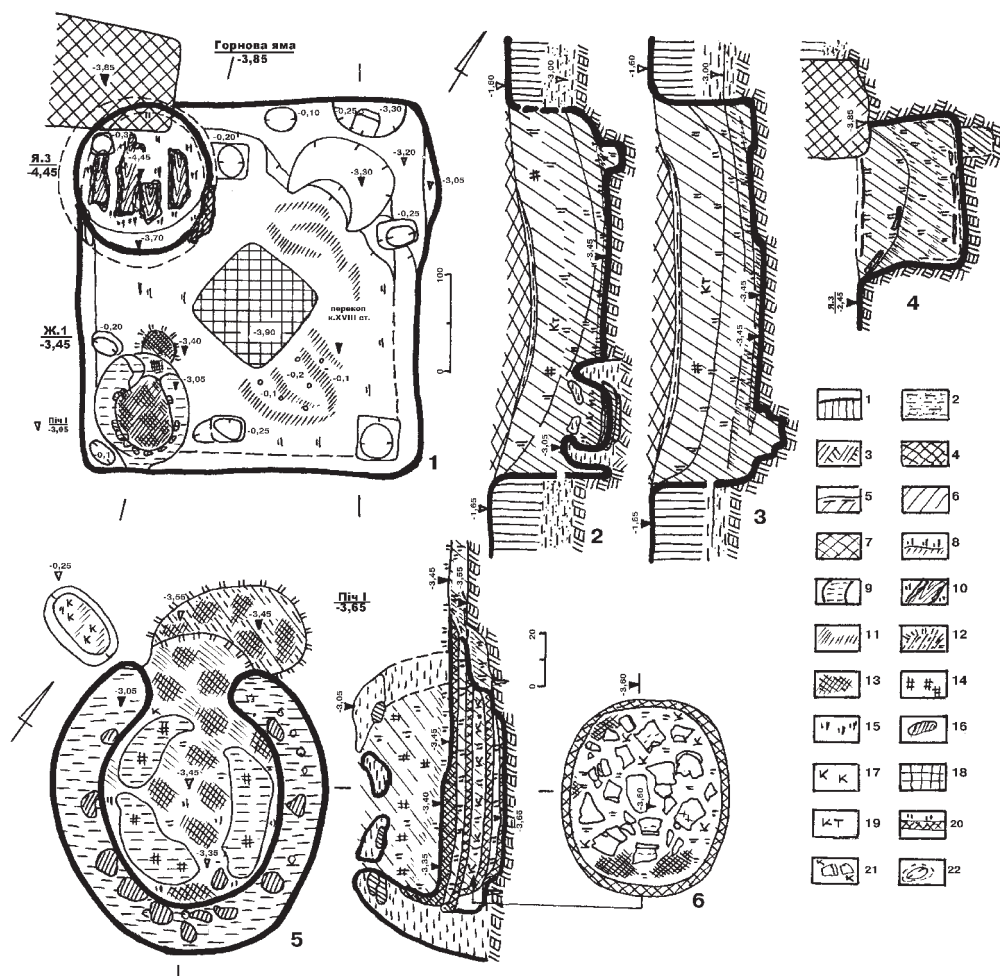

Рис. 22. Першотравневий просп., 19. Житло 1 і яма 3. План (1), перетини (2-3), перетин ями 3 (4), план і перетин печі (5) та план другого череню печі (6).

Умовні позначення: 1 – похований чорнозем; 2 – суглинок-передматерик; 3 – материк; 4, 7 – перекопи; 5 – прошарок із суглинковим затьоком; 6 – чорноземне заповнення; 8 – прошарок з вуглинями; 9 – останець глинобитної печі; 10 – рештки обгорілих дошок; 11 – попіл; 12 – випалені ділянки, сліди вогнища; 13 – випалені черені печі; 14 – печина, обмазка; 15 – вуглини; 16 – конкреції, каміння; 17 – фрагменти кераміки; 18 – заповнення ями XVIII ст.; 19 – кістки тварин; 20 – черені печі у перетині; 21 – уламки кераміки на черені печі; 22 – стовпові ямки.

тився незначний уступ в 3-5 см, призначений для полегшення вигортання вуглин і попелу з топкової камери (рис. 22:5: *перетин*; 30). У масиві череня конкрецій або каміння не вмонтовувалося.

Піч мала сліди, принаймні, чотирьох ремонтів топкової камери. Під черенем, розподілені трьома прошарками попелу і вуглин, збереглися

ще три черені опалювального пристрою (рис.22:5-6). Розміри їх поступово, з кожним ремонтом, збільшувалися. Найнижчий з них – перший – був влаштований у виямку глибиною 0,2 м від рівня підлоги, мав майже круглу форму, з діаметром 0,70 x 0,75 м та товщину прокалу в 2,0-2,5 см (рис.22:5; 34). На першому етапі функціонування поряд із цим черенем, з боку устя, була влаштована невелика передпічна ямка, до 0,2 м шириною і глибиною 0,17 м від рівня долівки. Навколо череня збереглися рештки 8-ми ямок від прутчастого каркасу печі, діаметром 2-3 см, у двох випадках – 4-5 см, і глибиною – 10-16 см (рис.34).

Зі спорудженням другого череня печі (рахуючи знизу) долівка була замазана глиною, утворивши передпічний випалений майданчик, а черень збільшився у розмірах до 0,65 x 0,78 м, при товщині в 3-4 см (рис.22:5-6). Третій черень мав найбільші розміри – 0,80 x 1,10 м і товщину – 4 см. Останній, вже четвертий, описаний вище, вирівнював дно печі зі зростаючим рівнем підлоги, яка поступово вкривалася підсипками попелу і вуглин, трісками від дров тощо і залягала на останньому етапі існування житла на глибині 3,45 м. У жодному з черенів решток кераміки або каміння не містилося. Лише поверх другого череня було викладено черепки від трьох розбитих ліпних роменських посудин та двох гончарних давньоруських XI ст., які описані нижче (рис.22:6; 30-33).

У заповненні топкової камери печі знаходилися уламки плаского масивного склепіння, зі вмонтованими до їх складу вапняковими конкреціями, вуглини і рихлий чорнозем (рис.22:5). У топковій камері виявлені дрібні уламки стінок ліпних горщиків роменської культури.

Поряд із піччю, біля південно-західної стінки, знаходилися дві овальної форми стовпові ямки, розміром близько 0,20 x 0,30 м і глибиною 0,10-0,20 м, орієнтовані поперек довгої вісі печі. Ці ямки були заповнені щільним шаром суглинку і попелу, вірогідно, слугували основою для встановлення стовчиків влаштування надпічної полиці та додатково утримували обшивку стінок котловану (рис.22:1, 2, 5; 28а-29). Майже впритул до невеликого уступу вздовж стінок котловану (в 0,12-0,20 м) розташовувалися сім невеликих стовпових ямок, розміром від 0,18 x 0,25 до 0,40 x 0,45 м та глибиною 0,10-0,30 м. Частина з них виконувала функції кутових опор дощатої обшивки, дві – основи для закріплення одвірка, одна – у західному кутку – була влаштована у внутрішньожитловій господарській ямі 3. Ще дві стовпові ямки (0,35 x 0,30 та 0,26 x 0,50 м, при глибині 0,20 і 0,25 м) слугували за основу опор для сволака стелі, переділяючи внутрішній простір котловану на дві нерівні частини по вісі північний захід – південний схід (рис.22:1).

З північного боку та від північного кута котловану збереглася підтрикутна ділянка входу, виділеного на долівці підвищенням у 0,20-0,25 м, з напівовальною вичовганою заглибиною, шириною близько 1 м, від укладання дерев'яного горбиля, вірогідно, з кількома уступами сходинок, протяжністю в 0,7 м (рис.22:1; 23-25). Простір між оточуючими вхід стовповими ямками мав ширину в 1,15 м, що цілком відповідає ширині дверей у сучасних житлових приміщеннях. З північно-східного боку від виямку сходинок збереглися рештки заглибини від зовнішнього облаштування входу.

Ще однією деталлю інтер'єру житла було місце встановлення скалки – освітлювального пристрою. Ближче до східного кута котловану на долівці виявлені сім невеликих ямок від кілочків, діаметром 1,5-3,0 см і глибиною 10-20 см, які, вірогідно, й слугували опорами для закріплення основи скалки або фіксували етапи її переміщення (рис.22:1). Саме поряд із ними відзначене потовщення попелястого шару на підлозі – до 3-4 см.

Особливістю житла 1 було влаштування в його західному кутку «погрібка» – господарської ями, що на початку дослідження отримала польовий шифр «*яма 3*» (рис.22:1, 4; 23-26: *пляма*; 35-36). Вона виявилася внутрішньожитловим об'єктом, була споруджена з рівня долівки житла на останньому етапі його існування – 3,45 м від «0». Мала округлу в плані форму, з діаметром на рівні виявлення – 1,35 x 1,50 м, по дну – 1,65 x 1,75 м, розширені до дна вирівняні стінки, скруглені в основі до рівного, випаленого соломкою дна, на глибині 4,45 м від «0», або 1,0 м від рівня підлоги житла (рис.36). Південно-східна стінка ями, навпроти печі, мала вичовганий похилий уступ на рівні 3,70 м, що утворився від частого відвідання «погрібка». Поверх цього уступу збереглися рештки п'яти згорілих дощок, шириною 18-24 см, викладених у напрямку довгих стінок житла. Вірогідно, останні виконували функції покрішки або були деталями ляди (рис.22:1, 4). На дні ями також збереглися рештки згорілих дощок, в т.ч. підпрямокутних обрисів, а під західним кутом житла – розміщувалася стовпова ямка, глибиною 0,3 м і діаметром 0,21 м.

Яма «3» була *заповнена* сіро-чорним і чорним чорноземним культурним шаром, зверху вкритим кірочкою суглинкового замиву, підстеленою шаром вуглинок. Нижче знаходилася лінза сіро-чорного чорнозему з вуглинами, оконтурена знизу рештками горілих дощок та чималою кількістю вуглин, і підстелена тонкою лінзою попелу. Чорне чорноземне заповнення знизу, переділене у передденні прошарком попелу, містило численні вуглини, включення попелу, фрагменти стінок ліпного роменського посуду і кісток тварин, а в основі – сліди перегорілих дощок від

покришки або діжки (рис.22:1, 4). Звідси походять і діагностовані фрагмент вінця товстостінного горщика, з комірцем ззовні, орнаментом у вигляді лінії, нанесеної коліщатим штампом (рис.37:5); уламок вінця горщика з невеликим манжетом ззовні та валикоподібним потовщенням і закраїною по зрізу, фрагменти вінець горщиків з невеликими манжетами ззовні та валикоподібними потовщеннями, із незначними закраїнами на зрізах, характерні для *середини – другої половини XI ст.* (рис.37:6-8).

Заповнення безпосередньо котловану житла нагадувало вміст ями «3». Зверху – мішаний ґрунт суглинисто-чорноземного перекопу – основи насипу валу фортеці, відділений від вмісту котловану замитою суглинковою кіркою, нижче – потужна лінза сіро-чорного чорнозему – роменсько-давньоруського культурного шару з керамічними та ін. матеріалами – від скіфського часу до XII і початку XIII ст., відмежована від нижньої частини вмісту тонким прошарком суглинисто-попелястого наміву. Нижче, з глибини 3,2 м від «0», лежав інтенсивно чорний чорнозем із культурними рештками X-XI ст. та вуглинами, підстелений попелясто-вуглистим прошарком в 5-10 см. Під останнім – знаходився втоптаний попелястий шар долівки першого періоду існування житла (рис.22:1-3).

Залишається лише побіжно охарактеризувати *перекоп* кінця XVIII ст. в центрі котловану житла (рис.22:1; 23-26). Це підквадратної форми основа сміттевої ями, орієнтована стінками за сторонами світу, розміром 0,82 x 0,78 м, доведена до глибини 3,9 м. Заповнена щільним і вологим гумусованим чорноземом з поодинокими черепками від гончарного посуду, уламками скляних гутних виробів, фаянсу тощо. З ями походила корозована монета – мідна «копейка» початку правління Павла I.

За розмірами котловану, його формою, наявністю печі і решток освітлювального пристрою, рештки приміщення атрибутуються як залишки заглибленого в ґрунт напівземлянкового житла, зведеного на початку пізньороменського часу.

Знахідки. У заповненні котловану житла виявлені знахідки, що належать до кількох культурно-хронологічних періодів, а саме: до роменської археологічної культури, доби існування Давньоруської держави і післямонгольського часу.

З роменських матеріалів – фрагмент верхньої частини горщика з S-подібним профілюванням вінця, орнаментованого відбитками гусеничного штампу вправо по зрізу, на тулубі – таким же чином скошених відтисків; уламок низької сковорідки, з плавним перегином та пласким дном (рис.37:1-2), більше 40 фрагментів стінок ліпного посуду.

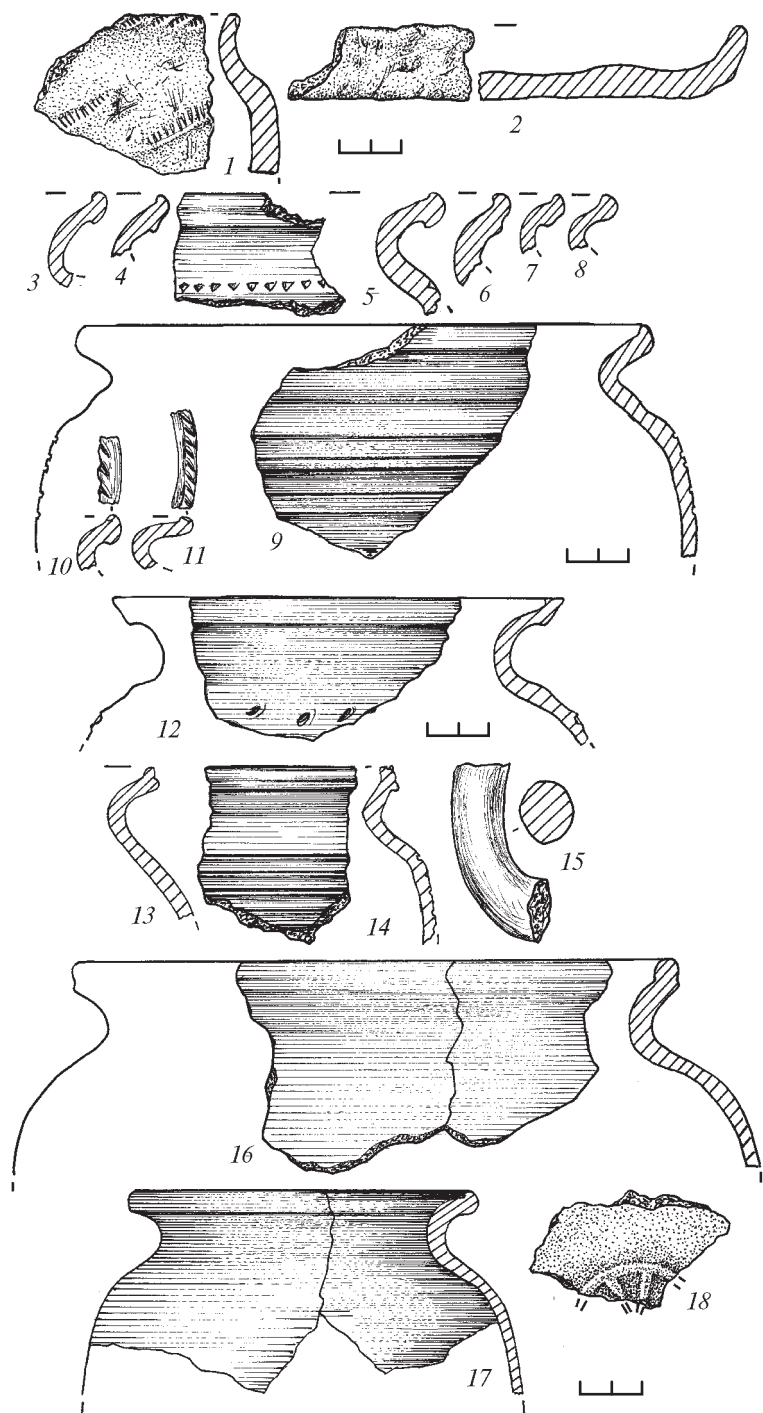

Рис. 37. Першотравневий просп., 19. Житло 1. Фрагменти кераміки із заповнення.

Знахідки давньоруського часу розподіляються на кілька хронологічних груп. Вони представлені уламками та археологічно цілими формами посуду.

До першого хронологічного періоду належать матеріали, котрі датуються в межах XI ст. Серед них виділяються фрагменти вінець горщиків з комірцевими потовщеннями ззовні і валиками по зрізу (рис.37:3,4).

XII ст. датуються фрагменти вінець горщиків з валикоподібними потовщеннями, деякі мають відживаючі манжети. Орнаментовані такі уламки скошеними вправо насічками на зрізах, прокресленими горизонтальними лініями, рядом ком (рис.37:10-11). Зразки кераміки XII ст. залягали здебільшого над долівковими шарами заповнення і вище прошарку з попелом і вуглинами від пожежі.

Під суглинковим наливом у верхій частині заповнення котловану виявлений фрагмент вінця гончарного горщика із дзьобом-манжетом ззовні під зрізом, заглибиною на зрізі, потовщенням із закраїною зсередини (рис.37:14). Орнаментований цей уламок прокресленими горизонтальними непаралельними лініями і належить до зразків посуду післямонгольської епохи – XIV ст. Серед уламків гончарного посуду з верхніх прошарків заповнення житла є також кілька фрагментів середини-другої половини XIII – XIV ст. (рис.37:13, 16).

Важко стверджувати напевне про час побутування гончарного глека, від якого зберігся фрагмент ручки, округлої в перетині (рис.37:15). Він охоплює період від XII до XIV ст. У верхніх прошарках заповнення трапився й шматок бронзолivarного шлаку.

Зі змісту попелястого заповнення другого знизу череня печі (рис.30-33) походять виразні, археологічно цілі (склеєні з уламків та частково догіпсовані), керамічні форми.

Перш за все, це товстостінний ліпний слабкоопуклобокий *горщик* з нерівним, різко відігнутих вінцем, що має округлий зріз, на масивному нерівному дні, без утору (рис.38:3). На плічках і тулубі посудини нанесений стилізований прокреслений орнамент у вигляді майже горизонтальної лінії, що продовжується, після переривання, хвилькою-змійкою, частина якої (кінець), через наявність сколів, не збереглася (рис.39:3:*прорисовка*). Розміри горщика: діаметри вінець — 14,5 см, тулуба — 14,8 см, дна — 8,1 см; максимальна висота — 17,1 см (рис.38:3).

Обидва символи, нанесені на сиру глину, — хвиляста і спрямлена, як частини однієї лінії, що є ідеограмами води (*Рыбаков, 1987, с.280*). Разом із тим, подібне зображення має схожість із графічною передачею зображення змії — звичним символом ідеї плодючості, атрибуту богинь плодючості в міфах багатьох народів Євразії (*Фролов, 1982, с.46*).

Горщик ліпний слабкоопуклобокий, з дещо нерівним, різко відігнутим вінцем, що має округлий зріз, з плавним перегином плічок, на трох нерівному дні, без утору (рис.38:1; 39:2). Розміри горщика: діаметр вінця — 14,7 см, тулуба — 14,1 см, дна — 8,6 см; висота посудини — 16,9 см (рис.38:1). На тулубі — стилізований прокреслений знак у вигляді свастики, з опущеними донизу кінцями, схожий на схематичне зображення злітаючого птаха. Трактовка цього символу, як і птаха що злітає, спирається на інтерпретацію подібних зображень на кераміці бронзового віку, зокрема, відомих за матеріалами зрубної культурно-історичної спільноти. На думку В.В.Отроценка, подібне зображення слід розглядати як птаха на злеті («душа Арістея», яка в образі крука здійснювала свої мандри; в свою чергу варто відзначити, що Арістея вважають за одну з іпостасей Аполлона), котра пов'язується з одним із етапів, який проходить людина на шляху до перевтілення (Отроченко, 1998, с.95-96, рис. 4:11).

Відомо, що в образі птаха поєднувалися численні природні явища — вітер, хмари, блискавки, сонячне світло, які співставляються з міфічними уявленнями того чи іншого народу (Афанасьєв, 1995, с.249-251). Досить часто вживаними у міфогемах є орли, соколи та ворони. Вони є втіленнями різних богів, або ж їх супутниками.

Однозначної відповіді на питання, чим же є прокреслений на посудині знак, поки що немає, та, вірогідно, і не буде, оскільки в міфологічних уявленнях слов'ян (і не тільки), присутня значна кількість метафор, пов'язаних із птахами (Там же, с.262). Можна припустити, що в нашому випадку це зображення певним чином поєднане з оточенням бога-громовика — Перуна. Зауважимо, що якогось одного птаха, котрого можна пов'язати з Перуном, поки що не визначено. Так, Л.С.Клейн припустив зв'язок із громовиком зозулі (Клейн, 2004, с.270), в той же час у слов'янських казках орел, сокіл і ворон пов'язуються саме з Перуном, бо сидять на високих дубах (Афанасьєв, 1995, с.254-255). Схематичне зображення птаха, звісно, не дозволяє зі впевненістю ідентифікувати його видову приналежність. Але в індоевропейській традиції відомий також птах, поєднаний з небесним вогнем і вогнем взагалі, що на Русі дістав назву Жар-птиці. Вона є таким же втіленням бога грози, як світ-ясен сокіл та орел, що розносить «перуни» (Там же, с.260-261).

Подібне зображення привертає увагу, насамперед, своєю неординарністю, оскільки в керамічному комплексі роменської культури воно унікальне. З цим згодився й О.В.Григор'єв: «Аналогій немає і, вірогідно, не буде». Не має також це зображення й аналогій в колі синхронних слов'янських старожитностей Правобережжя Дніпра (Михайлина, 2007, рис.70). Умовною аналогією цьому символу є зображення на таврі, що ви-

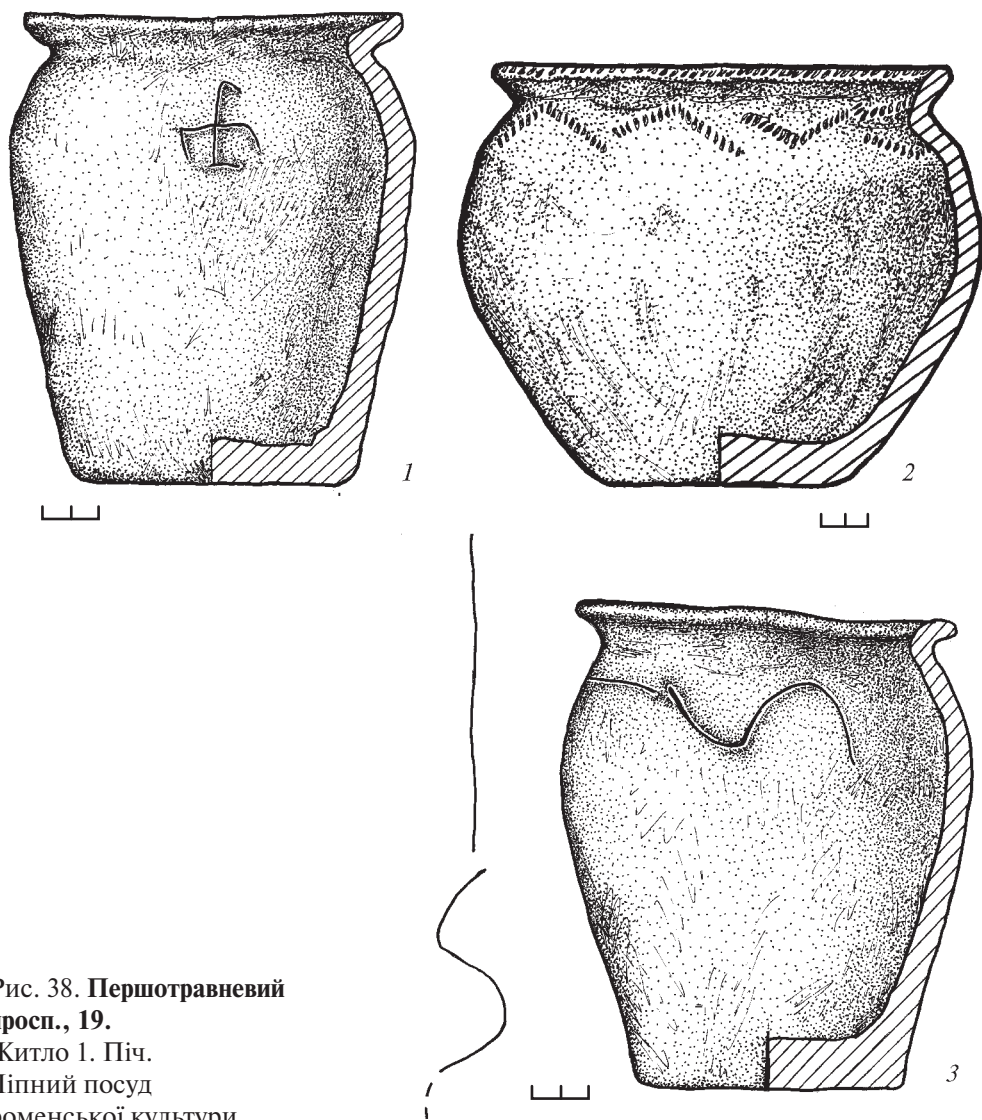

Рис. 38. Першотравневий
просп., 19.
Житло 1. Піч.
Ліпний посуд
роменської культури.

явлене під час розкопок давньоруського поселення поблизу с.Автуничі (Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с.57; рис.21:14).

Також образ птаха із розпростертими крилами та головою, що повернута вправо, зустрічається на перснях-печатках. Найбільш ранні зображення на них датуються X – початком XI ст. (Археологія, 1997, с.78, табл.59:6). На думку М.В.Седової, подібні вироби потрапили до слов'ян з Візантії і несуть в собі ранньодержавну символіку (Седова, 1981, с.137).

Схожі образи зустрічаються і в образотворчому мистецтві Північної Європи. Такі зображення присутні в якості елементів оздоби військової амуніції, на монетах данських конунгів (*Славяне и скандинавы, 1986, рис.7, кольор. вкл.; Хлезов, 2003, с.210*). Кілька в цілому подібних, проте не тотожних знаків, є на ліпній кераміці «хозарського комплексу» з Саркелу (*Плетнёва, 1995, с.9, рис.2:8*). Ця кераміка нагадує слов'янську, т.зв. «курганного типу», і пов'язується зі старожитностями борщевського населення та болгар, певна кількість яких була наявна у складі населення хозарських міст. В цілому, і форми полтавських посудин близькі до саркельських горщиків (*Там же, с.9-11, рис.2:8, 10; 4:10-11*).

Горщик приземкуватий ліпний, з порівняно широкими горловиною, тулубом і дном, з відігнутими вінцями, що мають округлий зріз, круглим корпусом, на рівному потовщеному дні, без утору. На тулубі відбитий гусеничкою широкий несиметричний зигзаг, на зрізі містяться відбитки гусеничного штамп, скошеного вправо. Розміри посудини: діаметр вінець — 20,0 см, тулуба — 22,6 см, дна — 12,8 см; висота горщика — 17,2 см (рис.38:2; 39:1). Орнаментация цієї посудини також знаходить відповідники в міфологічних уявленнях слов'яно-руського населення. Зигзаг і краплеподібне коло відбитків на вінцях — це відомі ідеограми дошової, небесної води, що безпосередньо має відношення до «діяльності» бога грози Перуна (*Рыбаков, 1987, с.421, 502*). В той же час, зигзаг трактується і як символ, що стилізовано передає образ змія (*Сымонович, 1964, с.342-343*), що також має зв'язок з богом-громовержцем, оскільки спускався на землю як блискавка. Він же мав безпосередні контакти із домашніми духами (*Афанасьев, 1995а, с.39*).

Горщик гончарний, із вінцем, що має манжет ззовні, під краєм, та незначне потовщення на зрізі, опуклий тулуб, на якому нанесений орнамент у вигляді хвилі і ряду комоподібних відбитків під нею. Дно посудини без утору, на ньому — тавро, у вигляді великого кола, в яке вписаний специфічний малюнок — фігура у вигляді широкого хреста із додатково вміщеними в середину малюнка лініями (рис.40:1). Подібні таврові зображення наявні в матеріалах з Посулля, зокрема, у керамічному комплексі городища поблизу с. Свиридівка Лохвицького району Полтавської обл. (*Моргунов, 1996, с.59, рис. 14:14, 15*), а також поселення Автуничі на Чернігівщині (*Готун, Шевцова, 1995, с.72, рис.3*). Датуються такі зразки давньоруського посуду XI ст., на наш погляд, ближче до його середини. Діаметр вінець горщика — 13,9 см, тулуба — 17,15 см, дна — 8,0 см; висота посудини — 17,0 см (рис.40:1).

Горщик гончарний, дещо приземкуватий, із вінцем з манжетом під краєм ззовні, незначним потовщенням по зрізу, з опуклим тулубом, на

Рис. 39. Першотравневий просп., 19. Житло 1. Піч. Ліпні горщики.
1 2 3

якому вміщений орнамент у вигляді хвилі. Дно – без утору, з тавром у вигляді скомпонованого із зображень солярного символу (хреста, вписаного в коло), в поєднанні з колесом зі спицями, що обрамляє перше зображення. Ця давньоруська посудина також датується XI ст. Діаметр вінець – 19,1 см, тулуба – 22,45 см, дна – 8,1 см; реконструйована висота – 18,9 см (рис.40:2).

Отже, до набору посуду, представленого фрагментами на черені печі, входили три ліпні орнаментовані, в т.ч. із сакральними знаками, пізньороменські посудини, і дві привізні давньоруські, що потрапили на Полтавське поселення у першій половині, можливо, середині XI ст.

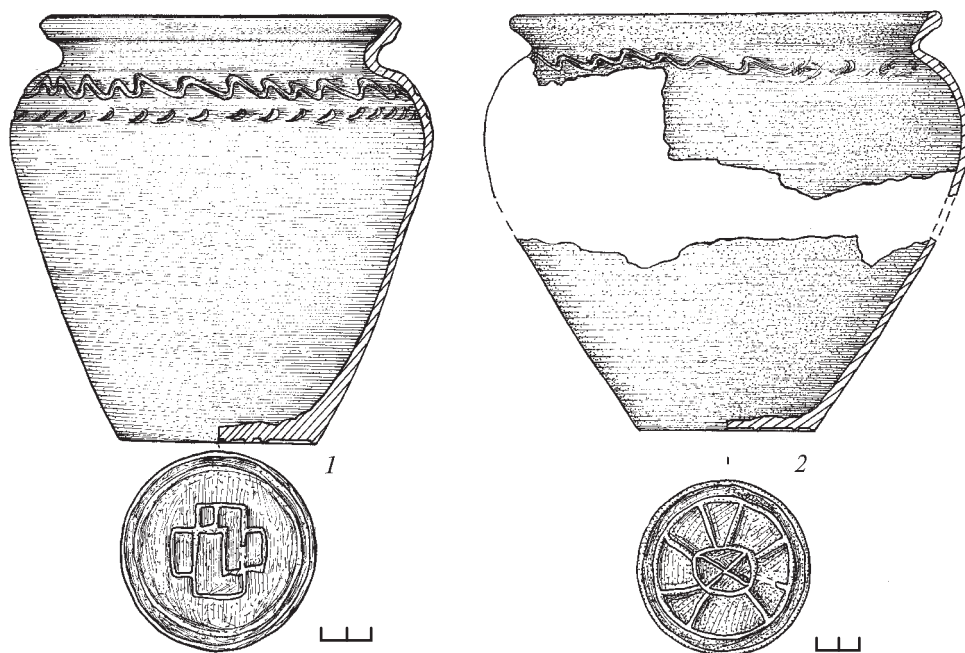

Рис. 40. Першогравневий просп., 19. Житло 1. Піч. Гончарний посуд XI ст.

До речі, биття горщиків у печі — важливого осередку життя кожного житла і сім'ї — мало магічну силу оберегу, призначеного захистити помешкання і, відповідно, родину від блискавки та пожежі. Із биттям горщиків у середовищі слов'ян зустрічається чимало повір'їв. Наведемо приклади деяких із них: у переддень Різдва, після вечері виносять пусті горщики і розбивають їх для того, щоб прогнати з дому злидні; відоме биття горщиків у печі, що відбувалося під час весілля — кількість черепків «відповідала» кількості дітей у молодих (Афанасьєв, 1995а, с.23-24); биті горщики, розміщені на огорожі, слугували своєрідними оберегами, що захищали мешканців садиби (Рыбаков, 1987, с.484).

Таким чином, виявлені у масиві поду печі горщики є неординарною знахідкою, адже на кожному з них вміщені символи, що тим чи іншим чином пов'язані із образом бога-громовика. Стосовно зображень на ліпному роменському посуді, можна припустити, що на горщиках зображені піктограми (за описом у тексті) — води, вогняного-птаха та змія. Що ж стосується давньоруських посудин, то на них також вміщені таврові символи, які можна співставити з певними ідеограмами. Це стосується хвилястого візерунку, що передає ідею води, і також наявний в обох випадках на тулубі горщиків. На думку Б.О. Рыбакова, хвилястий

орнамент позначав рівень наповнення горщика і ніс ідею «благого побажання повноти» (Рыбаков, 1951, с.404). Він розміщений під вінцями, у характерній зоні орнаментатії посуду XI-XIII ст., адже в попередній час лінійно-хвилястий орнамент займав більшу площу на поверхні горщиків (Петрашенко, 1992). Зображення на таврах за своїм значенням схожі, хоча дещо різняться за типом передачі. На першому – клеймо має форму широкого хреста, на другому – вміщене зображення колеса. Зазначені зображення належать до групи солярних символів, що також мають зв'язок із громовержцем (Рыбаков, 1987, с.481, рис.79).

Звісно, можна стверджувати про випадковість розміщення розбитого посуду із символікою в масиві череня печі, про те, що, мінімально можливим є збіг у змістовому навантаженні орнаментатії роменського посуду і кружального давньоруського. Хоча така випадковість є маловірогідною, адже система знаків та образів, на підставі яких передавалася інформація, вірогідно, була уніфікованою у слов'янському середовищі та повинна була бути зрозумілою для населення на обох берегах Дніпра. Тому, можна припустити, що орнамент на давньоруських імпортних горщиках, які потрапили разом із місцевим посудом у другий черинь печі, був зрозумілим для мешканців цього житла і вписувався, так би мовити, у логічний ланцюг сакральних образів землеробського населення, які мали зв'язок з ідеями родючості.

Отже, з наведених вище фактів можна зробити припущення, що маємо справу із певними обрядовими діями, які здійснювали мешканці дослідженого житла. Що ж до направленості цих дій, то можна припустити про їх спрямованість на забезпечення добробуту і безпеки.

У заповненні стовпової ямки біля печі виявлено фрагмент вінця гончарного горщика з пережитком манжета зовні та масивним валикоподібним потовщенням на зрізі, що датується кінцем XI – XII ст., з реконструйованим діаметром вінець в 19,1 см (рис.37:9).

Поблизу печі знайдені фрагменти верхньої частини горщика з валикоподібним потовщенням із закраїною по зрізу, що датується XII ст. Реконструйований діаметр вінець цього горщика – 11,0 см, його тулуба – 14,7 см. На поверхні наявні сліди кіптяви (рис.37:17). Тут же виявлений уламок дна горщика з частиною тавра у вигляді колеса зі спицями (або хреста, вписаного в коло, який перетинає ще один хрест), що є досить розповсюдженим мотивом серед клейм (рис.37:18). Він розглядається дослідниками як варіант хреста, що обертається, – символу сонця (Тухтина, 1960, с.150).

До найпоширеніших типів тавр належить коло зі вписаним хрестом або два кола з вписаними до них лініями, що нагадують «колесо». По-

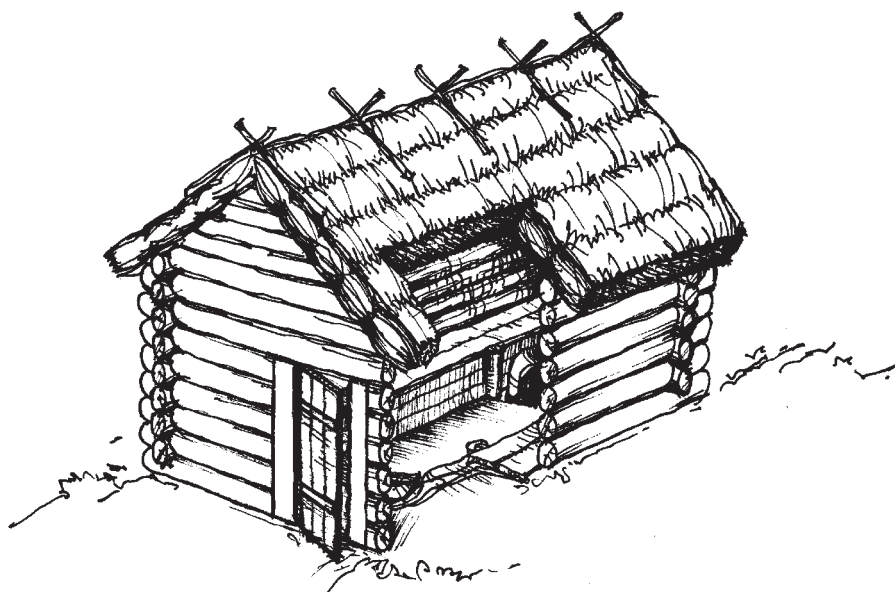

Рис. 41. Першотравневий просп, 19. Житло 1. Варіант реконструкції зовнішнього та внутрішнього вигляду. За Ю.О.Пуголовком, рис. О.С.Чигрина.

дібні тавра є типовими для давньоруського посуду, а їх знахідки відомі з попередніх досліджень у Полтаві (Мироненко, 1999, с. 32, рис.1), в Середньому Подніпров'ї (Петрашенко, 1992а, с.19, рис.6:9, 13, 14, 15, 16), зокрема, у Григорівці (Петрашенко, 2005, с. 69, 70, рис.34: 8, 9, 11, 18), на Чернігівщині (Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с.57, рис.21, 3, 5, 6) і в Києві (Толочко, 1981, рис.129; Ивакин, Степаненко, 1985, с.88, рис.7, 8). Коло з шести радіусами, на кшталт спиць, атрибується Б.О.Рибаківим як «громовий знак», призначений для збереження житла від блискавки та руйнування дощем (Рыбаков, 1987, с.181-182).

Залишки заглибленого у материк приміщення інтерпретуються як рештки напівземлянкового житла початку XI ст., що могло використовуватися до середини – третьої чверті XI ст.

Господарська споруда – «житло» 2 (давньоруська, XII – початку XIII ст.), виявлена у центрально-східній частині розкопу, в квадратах 11-14 Н-Р (рис.9: ж.2).

Досліджувалася з глибини 2,60 м від «0», «пляма» заповнення зачищена на рівні поверхні материка (рис.42). Впущена з рівня стародавньої денної поверхні – похованого ґрунту (рис.10:3: профіль).

Мала прямокутну форму заглибленої частини материкового котловану, з трохи скругленими кутами. Була орієнтована за довгою віссю в напрямку з північного сходу – півночі на південний захід – південь (рис.14:1; 43). Рівні стінки незначно звужувалися до добре вирівняного дна, в центрі притрушеного попелом. Розміри заглибини основи споруди такі: на рівні виявлення – 2,10 x 3,15 м; по дну – 2,0 x 3,0 м; глибина – 3,30 м від «0», або 0,70 – 0,75 м від рівня похованого ґрунту (рис.14:1; 43). Фактично, об'єкт був орієнтований кутами за сторонами світу. Він мав площу – 6 кв. м.

У південно-західному кутку простежені залишки підквадратної форми стовпової ямки від масивної опори, діаметром 0,32 м, з виявленими розмірами 0,35 x 0,35 м. Глибина цієї ямки становила 0,75 м від рівня дна котловану (рис.9: ж.2; 14:1; 43).

Заповнення. Котлован споруди у верхній частині був заповнений сіро-чорним затічним ґрунтом, з окремими вуглинами та мінімумом знахідок, що підстилався тонкою лінзою попелу, вуглин, з суглинковою кірочкою наміву в основі. Нижче у заповненні, до дна, містився чорно-сірий і менш щільний черноземний культурний шар, з вуглинами, окремими шматочками обмазки, керамікою та уламками кісток тварин. Серед них визначені фрагменти великих трубчастих кісток кінцівок корови, шматки щелепи свині свійської, зуби собаки. У заповненні стов-

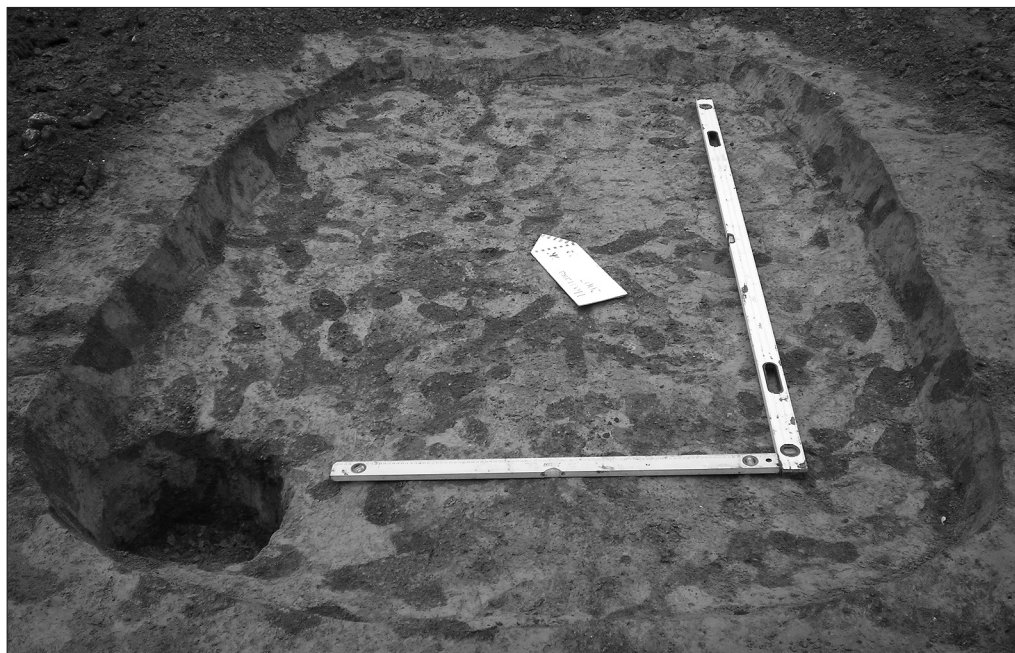
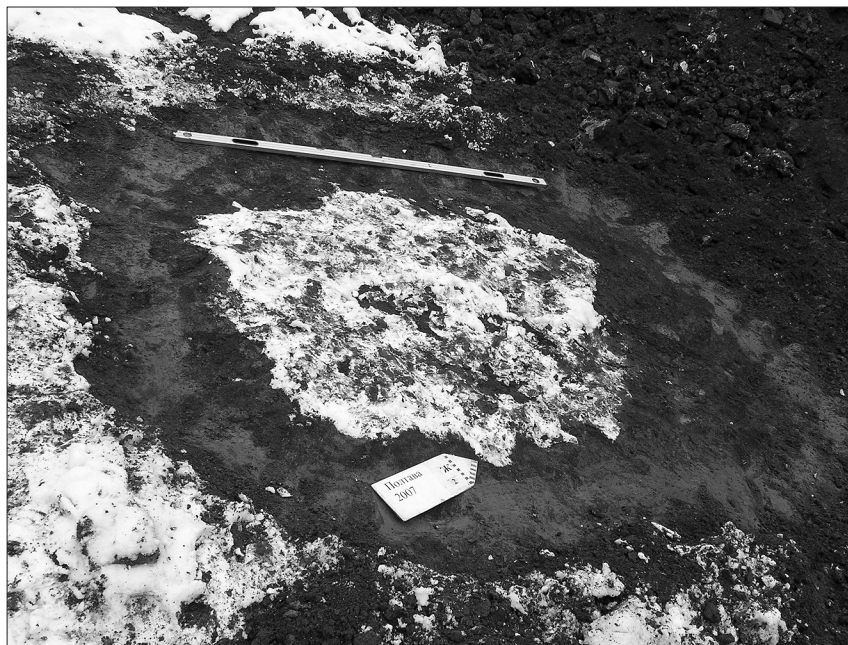

Рис. 42. Першотравневий просп., 19. Господарська споруда («житло») 2. Пляма зачистки під снігом. З південного сходу.

Рис. 43. Першотравневий просп., 19. Господарська споруда («житло») 2. Вигляд з півдня.

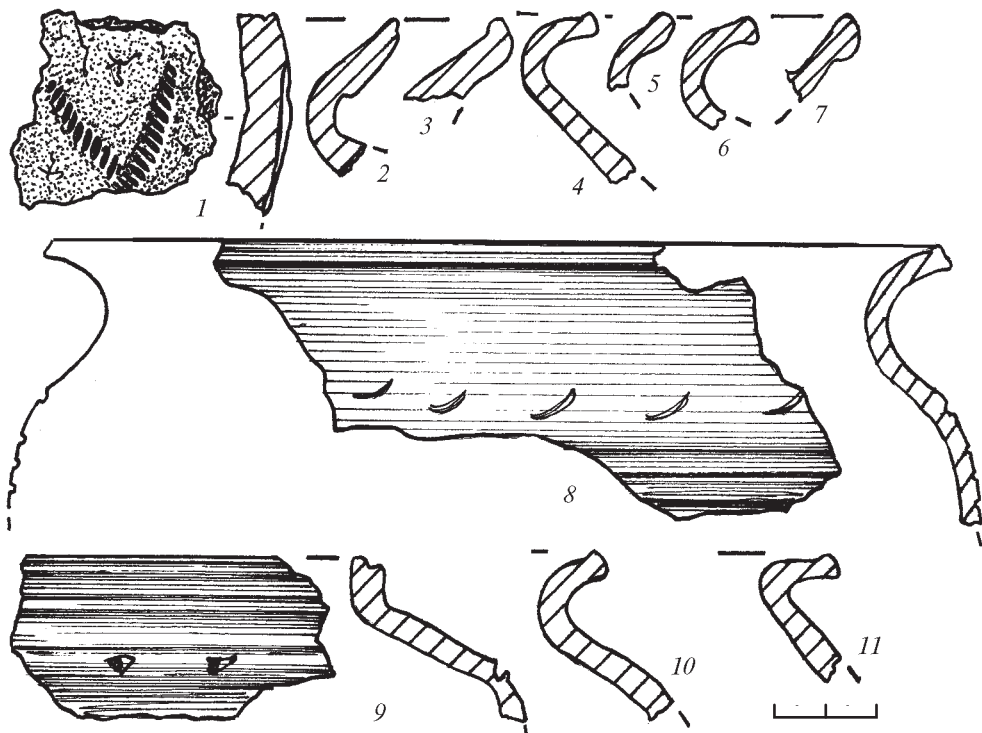

Рис. 44. Першотравневий просп., 19. Господарська споруда («житло») 2. Фрагменти кераміки із заповнення.

пової ямки відзначені шматочки обмазки та дрібні фрагменти гончарної кераміки (рис.14:1).

За розмірами, формою, орієнтацією, наявністю стовпової опори, рештки приміщення атрибууються як залишки господарської будівлі давньоруського часу.

Знахідки. В заповненні котловану споруди виявлені матеріали, що належать до роменської культури та давньоруського часу.

До числа перевідкладених роменських знахідок належать фрагменти стінок ліпного горщика із зигзагоподібним орнаментом, відбитим гусеничкою, та ранньогончарного, з частиною орнаменту у вигляді ком і хвилі (рис.44:1-2).

Матеріали, що датуються давньоруським часом, розподіляються, в хронологічній послідовності на кілька груп. Так, до рубежу X-XI ст. належить фрагмент вінця горщика з широким манжетом, розміщеним ззовні під зрізом (рис.44:3). XII ст. представлене уламками вінця гор-

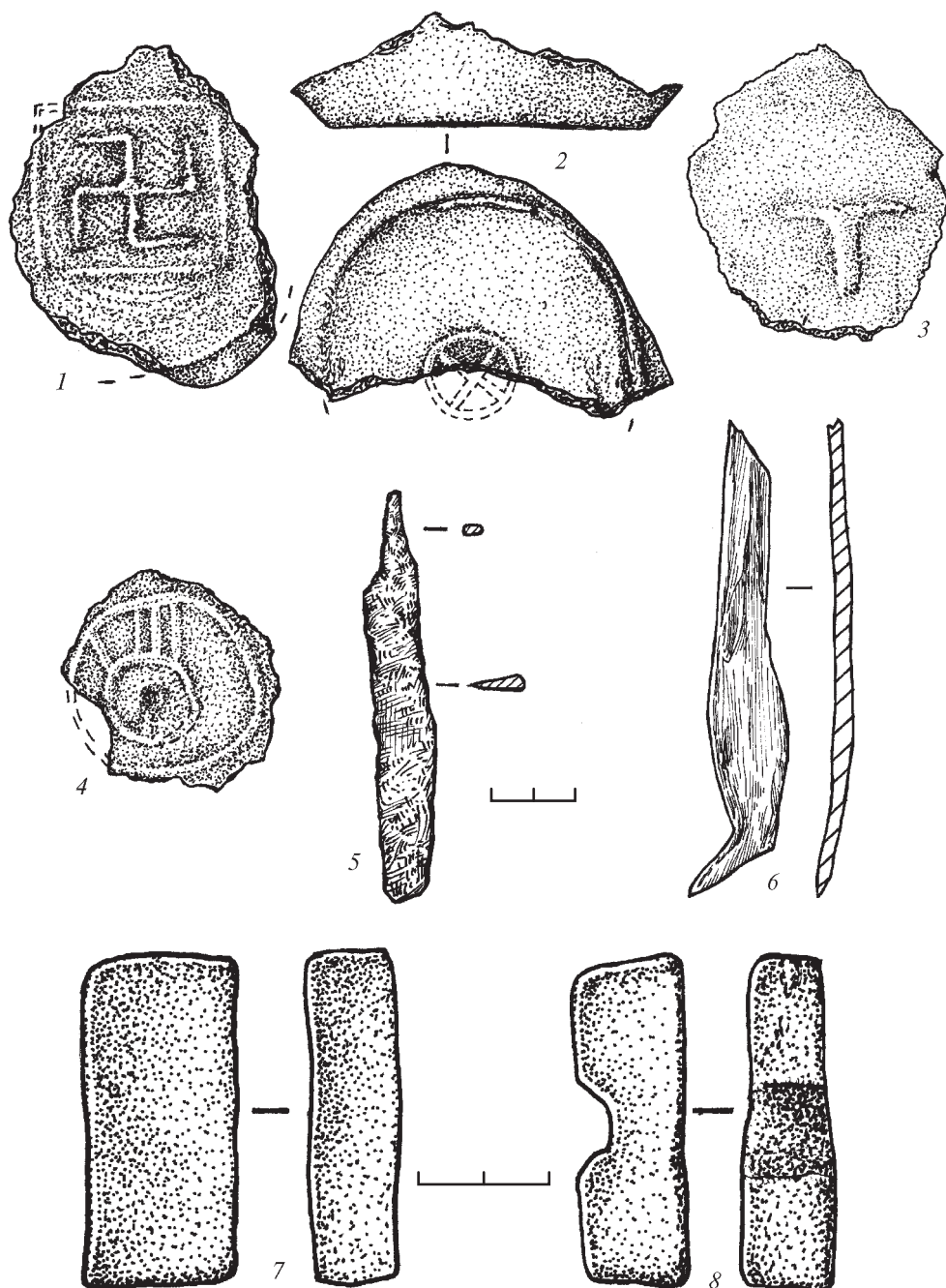

Рис. 45. Першогравневий просп., 19.
 Господарська споруда («житло») 2. Знахідки.
 1-4 – кераміка; 5 – залізо; 6 – кістка; 7,8 – абразив.

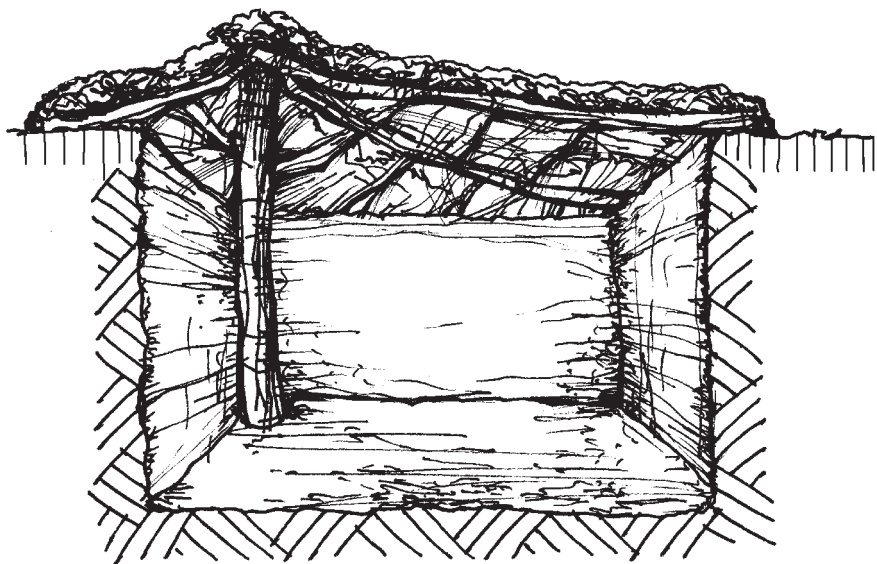

Рис. 46. Першотравневий просп., 19. Господарська споруда («житло») 2.
Варіант реконструкції.
За Ю.О.Пуголовком, рис. О.С.Чигрина.

щиків з легко наміченими валикоподібними потовщеннями по зрізу, на одному з яких присутній орнамент у вигляді рядів ком і горизонтальних ліній. Реконструйований діаметр одного з вінець — 17,5 см (рис.44:4-8). До початку XIII ст. належать фрагменти вінець горщиків з більш-менш різко відігнутими краями та невеликими валикоподібними потовщеннями на зрізах (рис.44:10-11). Також, у верхній частині заповнення господарської споруди виявлений і фрагмент вінцевої частини горщика з коротким, майже вертикальним вінцем, що має заглибину на зрізі, виділене ребро на межі плічок і тулуба, по якому розміщений ряд тичок (рис.44:9). Така гончарна кераміка здебільшого датується XIV ст.

Серед уламків давньоруської кераміки вирізняється група фрагментів таврованих донець гончарних горщиків (рис.45:1-4). Привертає увагу уламок денця зі збереженим тавром у вигляді свастики, вміщеної у квадрат (рис.45:1), що також знаходить численні відповідники на клеймах донець посудин давньоруського періоду (Блажевич, 1992, с.35, рис.10:8; Мовчан, 1993, с.196, рис.6:8; Моця, Орлов, Коваленко, Козловський, Пархоменко, Потапов, Покас, 1997, с.57, рис.21; Мироненко, 1999, с.32, рис.1; Моргунов, 2003, с.141, 142, рис.69:18, 19).

Є й фрагменти денечь з частиною тавра у вигляді хреста, вписаного в коло (рис.45:2), які мають чимало аналогій, в тому числі на Посуллі і в Полтаві (Моргунов, 2003, с. 141, 142, рис. 69:7, 13; Мироненко, 1999, с. 32, рис.1); у вигляді двох кіл, більшого та меншого, між якими читається щонайменше чотири несиметричних лінії з одного боку (рис.45:4), «Т»-подібним тавром (рис.45:3). Таке розмаїття клейм, вірогідно, варто віднести до XII – початку XIII ст.

До числа індивідуальних знахідок належить кілька виробів. Це кістяне знаряддя для плетіння, з дзьобоподібно оформленим гачком, виготовлене на шліфованому сколі ребра тварини (рис.45:6), а також залізний черешковий ніж, з коротким черешком, слабко вигнутою спинкою і трикутним у перетині лезом (рис.45:5).

У пошкодженому перекопами заповненні, на глибині 2,40-2,60 м від «0», а також у новітніх перекопах, за 1-2 м від решток споруди, виявлені 4 невеличкі плитки абразивів прямокутної форми і перетину, одна з яких частково переділена напівкруглою заглибиною, на кшталт випрямлювачів древок стріл бронзового віку (рис.45:7-8). Останні предмети умовно віднесені до новітньої епохи і попередньо датовані XVIII-XIX ст.

Об'єкт розглядається як залишки давньоруської господарської споруди XII – початку XIII ст.

Яма 4 (господарська, пізньороменська, першої половини XI ст.) виявлена під перекопами кінця XVIII – початку XIX ст., у центральній частині розкопу, в квадратах 8-9 Р-Т, поблизу давньоруської господарської споруди (рис.9:я.4). Досліджувалася у материку, з рівня 3,0 м від «0» (рис.14:5), або наполовину глибини. Мала в плані округлу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,60 x 1,75 м, по дну – 1,75 x 1,80 м, дещо розширену до рівного дна нижню частину стінок, глибину від рівня «0» – 4,0 м (рис.47).

Яма заповнена однорідним сіро-чорним чорноземом, із незначним вмістом вуглин у переденні, поодинокими фрагментами ліпного і гончарного посуду, кістками й уламками черепа дорослої особини бика свійського. Більша частина черепної коробки тварини виявлена у заповненні, на глибині 3,3 м від «0» (рис.9:я.4).

Зі східного боку яму незначно перебивала господарська давньоруська яма 5, а із західного – перекивала частина менш глибокої, також давньоруської ями 6 (рис.14:5; 47).

Знахідки. Матеріали, виявлені у заповненні, належать переважно роменській культурі; кілька уламків кераміки з перекопу сусідньою ямою 5 – датуються давньоруським часом.

Рис. 47. Першотравневий
просп., 19. Ями 4-6.
Вигляд з південного заходу.
На задньому плані «житло» 2
(господарська споруда).
М.О. Радченко.

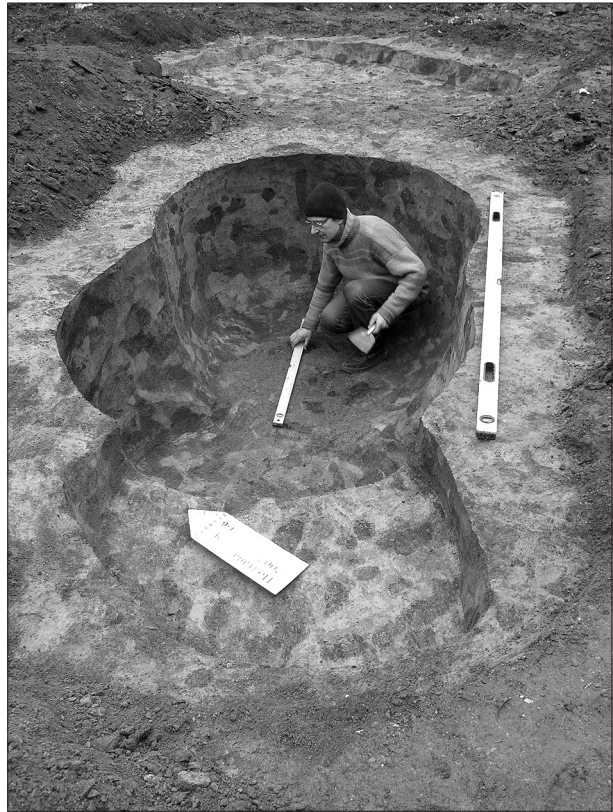

Рис. 48. Першотравневий
просп., 19. Дослідження
горна № 2. О.М. Ткаченко.

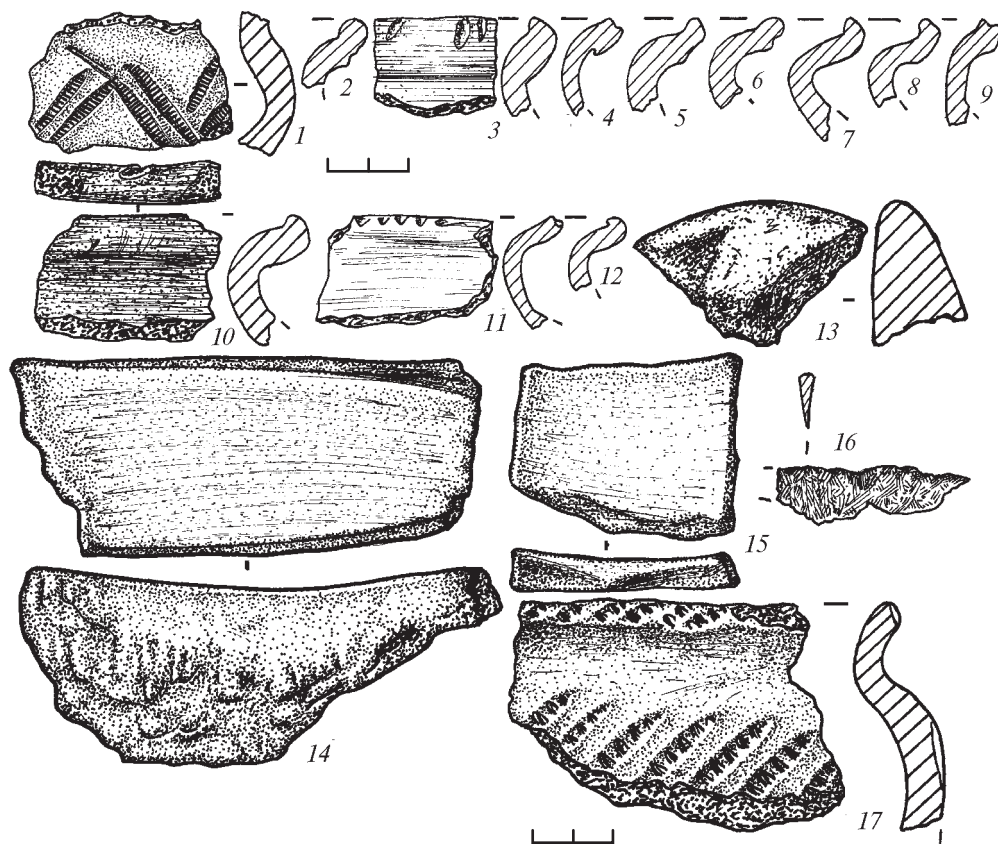

Рис. 49. Першотравневий просп., 19. Ями 4, 5. Знахідки.
1-13, 17 – кераміка; 14, 15 – пісковик; 16 – залізо.

Типово роменськими є фрагменти горщиків: стінки з подвійним зигзагом, нанесеним гусеничкою, вінця зі скошеними відбитками гусенички вправо та скошеним рядом таких же відтисків на тулубі (рис.49:1, 17).

Кераміка давньоруського часу представлена фрагментами вінець горщиків з манжетами ззовні. Частина уламків прикрашена скошеними насічками по зрізу, в одного – зріз заглиблений в центрі (рис.49:3-4, 10). Датуються такі зразки гончарного посуду серединою – другою половиною XI ст.

За наявними матеріалами, датування ями 4 може бути встановлене в рамках початку – середини XI ст.

Яма 5 (господарська, давньоруська, XII ст.) виявлена під перекопами кінця XVIII – початку XIX ст. у центральній частині розкопу, в квадра-

тах 9-11 П-С, поблизу давньоруської господарської споруди (рис.9:я.5). Досліджувалася в материку, з рівня 3,0 м від «0» (рис.14:5), майже наполовину глибини. Мала в плані округлу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,60 м, по дну – 1,75 x 1,78 м, рівномірно розширену до круглого дна нижню частину стінок, глибину від рівня «0» – 3,95 м (рис.47). Материкова поверхня стінок і дна мала сліди ущільнення (випалювання) вогнем.

Яма була заповнена сіро-чорним і чорним гумусованим чорноземом, з вуглинями у передденні, окремими фрагментами ліпного і гончарного посуду, печини. Зі східного боку наді дном містилася товста напівлінза скинутої у заповнення печини і глини від демонтажу печі.

Із західного боку незначно перекривала яму 4 (рис.14:5; 47).

Знахідки. У заповненні виявлені лише давньоруські матеріали. Є дрібні уламки гончарного посуду середини – другої половини XI ст. До XII ст. належать кілька фрагментів вінець горщиків, в т.ч. прикрашений несущільними вдавленнями по зрізу (рис.49:5-9, 11-12). З індивідуальних знахідок варто назвати фрагмент плитки пісковикового абразиву і масивне точильце з дрібнозернистого пісковикового мінералу, уламок леца залізного ножа (рис.49:14-16).

За виявленими матеріалами, яма 5 може належати до числа господарських зернових *XII ст.*

Яма 6 (давньоруська, кінця XII – початку XIII ст.) виявлена під перекопами у центральній частині розкопу, в квадратах 7-8 С-Т, поблизу давньоруської господарської споруди (рис.9:я.6). Досліджувалася у материку, з рівня 3,0 м від «0» (рис.14:5), на останню чверть глибини. Мала в плані підовальну форму, діаметр на рівні виявлення – 0,95 x 1,30 м, по дну – 1,00 x 1,45 м, звужену до рівного дна нижню частину стінок, глибину від рівня «0» – 3,25 м (рис.47).

Яма була заповнена сіро-чорним гумусованим чорноземом, з кількома вуглинями та окремими фрагментами стінок гончарного посуду (рис.14:5).

Зі східного боку незначно перекривала господарську яму 4 роменського часу (рис.14:5).

Знахідки. Три уламки стінок гончарних посудин та єдиний дрібний фрагмент відігнутого вінця горщика кінця XII – початку XIII ст.

Яма 6 належить до давньоруських – *кінця XII – початку XIII ст.*

Яма 7 (господарська, давньоруська, XII ст.) виявлена під спорудою горна № 1 кінця XVII ст., у північно-східній частині розкопу, в квадратах 8-9 Ж-І, поблизу роменського житла 1 (рис.9:я.7). Досліджувалася з рівня основи передматерика, з глибини 3,0 м від «0» (рис.14:4; 50), більше ніж

наполовину глибини. Мала в плані округлу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,65 x 1,90 м, по дну – 1,75 x 1,90 м, дещо розширені до трохи скругленого дна стінки, глибину від рівня «0» – 4,20 м (рис.14:4). Нижня частина стінок і дно зберігали сліди випалу.

По вісі північний схід – південний захід на дні ями були влаштовані невеликі ямкові заглибини підквадратної та підпрямокутної форми, глибиною 0,10 і 0,16 м, розміром 0,17 x 0,19 та 0,21 x 0,25 м, що слугували основою для встановлення опор дерев'яної драбини (рис.14:4; 50).

Яма була заповнена зверху мішаним ґрунтом перекопу козацького часу, нижче – масивною просілою лінзою суглинку, а на останній третині глибини – однорідним чорним чорноземом із дернинами, з незначними суглинковими включеннями, окремими вуглинами у передденні, поодинокими фрагментами ліпного і гончарного посуду (рис.14:4). Поблизу і в заповненні ямок від опор драбини містилися невеликі попелясті лінзочки (рис.52).

З північно-західного боку яму на третину перекривала основа гончарного горна і пов'язаний з його спорудженням перекоп (рис.14:4).

Знахідки. У заповненні виявлені три фрагменти вінець горщиків із валикоподібними потовщеннями по зрізу, до десятка уламків стінок давньоруських гончарних посудин. На одному із вінець нанесений орна-

Рис. 50. Першотравневий просп., 19. Яма 7.
Вигляд з південного заходу.

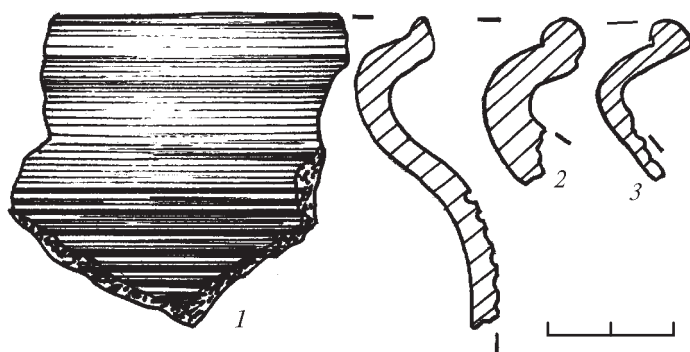

Рис. 51.
Першотравневий
просп., 19. Яма 7.
Фрагменти
давньоруського
посуду.

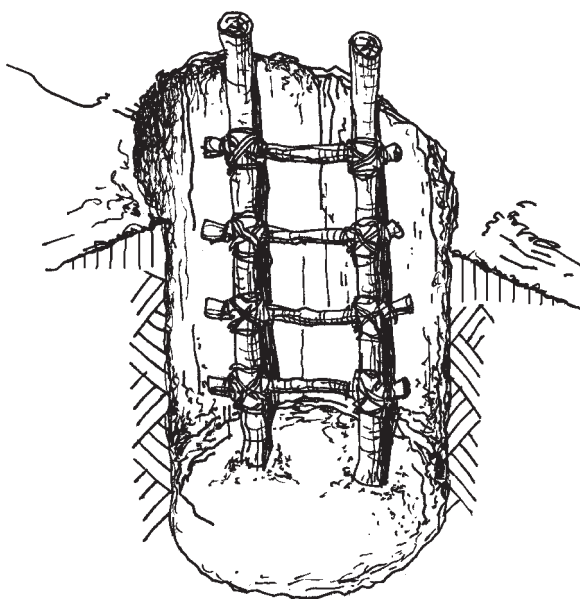

Рис. 52. Першотравневий просп.,
19. Варіант реконструкції
ями з драбиною. За
Ю.О.Пуголовком,
рис. О.С.Чигрина.

мент у вигляді рядів горизонтальних візних ліній (рис.51). Датуються всі ці фрагменти XII ст.

За наявними матеріалами, яма 7 споруджена у *XII ст.*

Яма 8 (сміттева, кінця *XVIII ст.*) виявлена під перекопом у західно-центральної частині розкопу, в квадратах 5-6 М-О (рис.9:я.8). Досліджувалася з рівня 1,4 м від «0», на три чверті глибини. Мала в плані видовжено-підовальну форму, розміри на рівні виявлення – 1,25 x 1,80 м, рівні стінки і рівне дно, глибину від рівня «0» – 3,1 м (рис.9:я.8).

Яма заповнена сірим попелястим чорноземом, з вугликами та фрагментами гончарного посуду, фарфору і фаянсу кінця *XVIII ст.*

Яма 8 належить до числа сміттєвих, *новітніх.*

Рис. 53. Першотравневий просп., 19. Умови досліджень.
На передньому плані – ями 1 і 2. Позаду – горн 1 і житло 1
на початковому етапі досліджень.

Яма 9 (сміттєва, середини XVIII ст.) виявлена під перекопом у північно-східній частині розкопу, в квадратах 9-11 І-Й (рис.9:я.9). Досліджувалася з рівня 2,7 м від «0», на половину глибини. Мала в плані підовальну форму, розміри – 1,05 x 1,35 м, рівні стінки і рівне дно, глибину від рівня «0» – 3,5 м.

Була заповнена органікою, попелом, чорноземом, вуглинями, кістками тварин і фрагментами гончарного посуду, фарфору та фаянсу першої половини XVIII ст.

Перекопом ями 9 зруйнована північно-східна частина горна 2 і його передгорнної ями (рис.70-71). Яма належить до числа *новітніх* сміттєвих.

Розділ 5.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРНІВ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

У межах розкопу, крім культурних нашарувань та об'єктів пізньороменського і давньоруського часу, досліджені два комплекси горнів кінця XVII – початку XVIII ст., що відносяться до періоду існування Полтавської полкової фортеці (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2007; Супруненко, Ткаченко, Яремченко, 2007). Одразу зауважимо, що це вже п'ята знахідка гончарних горнів, науково зафіксована на території обласного центру від початку XX ст. (рис.1:5; 54).

Перші відомості про знаходження гончарного горна полтавським археологом І.А.Зарецьким відносяться до початку XX ст. Це горно (рис.54:1) було виявлене на місці будівництва нового будинку Полтавського губернського земства (сучасний Полтавський краєзнавчий музей) ([Зарецький], 1913, поясн. до табл. XV-XVI, №№ 151, 153, 156). Друга знахідка здійснена у 1964 р. на розі сучасних вулиць Паризької Комуні і Миколи Гоголя (рис.1:5). У 1969 р., під час будівництва гуртожитку, на Першотравневому проспекті, 27 (рис.5:6; 54:2), будівельники натрапили на горно, обміряне завідувачем відділу історії дожовтневого періоду Полтавського краєзнавчого музею Г.О.Сидоренко та науковим співробітником музею З.Т.Борсук і датоване кінцем XVII – XVIII ст. (Коваленко, 2004б, с.96). 1979 р. у межах глосісу полкової фортеці, у Петровському парку (рис.54:3), під час огляду провалу підземного ходу, археологом О.Б.Супруненком виявлене та досліджене ще одне горно початку XVIII ст. Цікаво, що обидва останні горни датувалися кінцем XVII – початком XVIII ст. (Виногородская, 1990, с.182-186, рис.24; Кулатова, 1993, с.27; Археологія доби українського козацтва, 1997, с.94, мал. 32; Ханко, 1999а, с.68-72; 2000, с.55; Коваленко, 2004а, с.89-96).

Певна закономірність простежується й у розташуванні цих горнів, оскільки всі об'єкти виявилися винесеними на периферію фортеці або за її межі. Практично всі горни (окрім горна, відкритого на перехресті

вул. Паризької Комуни і Гоголя), були розташовані майже впритул до міських валів. Між іншим, горно 1969 р. знаходилося на віддалі 0,17 км на північний схід від дослідженої ділянки (рис.5:6). Але поки що зарано стверджувати про якесь компактне проживання гончарів у Полтаві XVII – XVIII ст., оскільки горни знаходилися у різних частинах міста.

У вивченні гончарства козацької доби виокремилось кілька напрямків досліджень: вивчення продукції полтавських гончарних майстерень, археологічні розкопки гончарних печей та технології гончарного виробництва, вивчення писемних джерел з історії гончарства у Полтаві XVII–XVIII ст. Різними аспектами проблематики полтавського козацького гончарського центру займалися: археолог та етнограф І.А.Зарецький (*Зарецкий*, 1913, 8 с., XX табл.), етнолог В.М.Василенко (*Василенко*, 1902, с.44), музеєзнавець і краєзнавець Г.О.Сидоренко (*Ханко*, 1999, с.68-72), археологи – О.Б.Супруненко (*Супруненко*, 1993, с.62-65), І.М.Кулатова (*Кулатова*, 1993, с.25-34), Л.І.Виноградська (*Виноградская*, 1990, с.182–186); дослідники історії козацької епохи – В.О.Мокляк (*Мокляк*, 1993, с.67-74), О.В.Коваленко (*Коваленко*, 1999, с.50-52; 1999а, с.291-293; 2001а, с.361-363; 2001б, с.145-149; 2004а, с.89-96; 2004б, с. 92-99), О.В.Ханко (*Ханко*, 1999а, с.68-72; 1999б, с.83-84; 2000, с.55), окремими питаннями та публікацією результатів розкопок – архітектори І.В.Суховська (*Суховська*, 1993, с.66-72), Т.М.Золотницька (*Золотницька*, 1997, с.95-97), археолог-музейник Р.С.Луговий (*Луговий*, 2007, с.159-161). Загалом на сьогоднішній день, за публікаціями, відомо понад чотири десятки горнів XVI–XVIII ст., виявлених у різних регіонах України протягом останніх чотирьох десятиліть (*Чміль*, 2009), інформація про які використана під час підготовки і цього дослідження.

Проблематика історії гончарства у Полтаві вже розглядалася у роботах О.В.Коваленко (*Коваленко*, 2004а, с.89-96; 2004б, с.92-99), тому, не торкаючись цього питання, відсилаємо читача до вище згаданих праць. Нагадаємо лише, що у джерелах кінця XVII ст. серед цеховиків Полтави гончарі не згадуються (*В.М.*, 1893, с.497-501). Перші відомості про них відносяться тільки до початку XVIII ст. За результатами ревізії Полтавського полку на 1718 р. у Полтаві налічувалося 6 ремісничих цехів: кравецький, різницький, шевський, ковальський, гончарський та ткацький. Таким чином, уже на початок XVIII ст. полтавські гончарі виступають в документах як сформована виробнича організація, об'єднана за професійним принципом у гончарський цех, що налічував 12 цеховиків (2 із яких – жінки) (*Коваленко*, 2004б, с.92-99; *Джерела з історії Полтавського полку*, 2007, с.78). Але діяльність і проживання гончарів у Полтаві XVII ст. не викликають сумнівів. Це достатньо красномовно підтверджується

Рис. 55. Першотравневий просп., 19. Загальний вигляд місця досліджень.

На передньому плані — залишки горна № 1.

Зліва направо: В.А.Яремченко, О.В.Сидоренко, О.М.Ткаченко, В.О.Петров, О.Б.Супруненко.

Рис. 56. Першотравневий просп., 19. Дослідження горна № 1.

Зліва направо: Т.Г.Клименко, О.М.Ткаченко, О.Б.Супруненко, В.А.Яремченко.

численними археологічними знахідками керамічних виробів середини – другої половини XVII ст.

Місце досліджень знаходилося на одній із головних міських домінант, розташованій у центральній частині міста, на підвищенні «Інститутської», у той час, вірогідно, «Миколаївської» гори. Місцевість, де проводилися рятівні розкопки, розташована між проспектом Першотравневим, однойменним провулком та Інститутським прорізком. Це найменш заселена південно-західна частина Полтавської фортеці – так званої «Нової Полтави» XVII-XVIII ст., освоєна і включена у середині XVII ст. до укріплень міста в ході розростання поселення. Цей куток відомий також під назвою «Дальній форштадт», як найбільш віддалене від центральної частини фортеці передмістя, згодом «охоплене» смугою нових укріплень. Загальна топографічна ситуація для вказаної ділянки місцевості відображена на планах Полтави, що належать до першої третини XVIII ст. Зокрема, на «Чертеже города Полтавы» Івана Бішева (рис.3), укладеному близько 1722 р., міська забудова тут показана у вигляді окремих садиб, із позначенням на них житлових і господарських будівель. «Опись Полтавской крепости» інженер-майора Деколонга, складена за планом Василя Кутузова після ремонту фортеці 1729 р. (рис.4), показує вуличну сітку та розподіл міста на окремі квартали. План фортеці В.Кутузова з великою долею ймовірності відповідає сучасній ландшафтній ситуації та характеру історичної забудови Полтави. За вищезгаданими планами, територія досліджень знаходилася у межах фортеці, на південний схід від Мазурівської брами. Вона була заселеним кутком, із ознаками вуличної забудови, де знаходилися садиби полтавських міщан (*Гольденберг, 1959, с.363-388; 1966, с.425-427, карта*).

У другій половині XVIII ст. ремісничі майстерні виносяться за межі укріплень фортеці. Принаймні, вже з 60-х років XVIII ст. (на час проведення Румянцевського опису 1765-1766 рр.) відомостей за проживання тут гончарів уже немає (*Коваленко, 2004а, с.94-95*). На плані Полтави 1783 р. в межах Миколаївської гірки та майбутньої Інститутської гори з'являються поміщицькі садиби, що належали представникам російської аристократії і місцевим дворянам, вихідцям із козацької старшини. Зокрема, в той час споруджується будинок родини генерал-полковника Милорадовича та починається будівництво палацового комплексу поміщиків Кочубеїв. Під час наступних перепланувань та активної розбудови Полтави в ролі губернського центру, забудова сучасної Інститутської гори на початку XIX ст. змінила свій зовнішній вигляд, перетворившись в один з її елітних районів біля міського саду (*Вечерський, 1993, с.26-44*).

У процесі досліджень було встановлено, що культурні нашарування XVII – початку XVIII ст. залягали на глибині 1,75-2,75 м від сучасної поверхні і мали коричневий колір, із темнокоричневим горизонтом зверху, товщиною від 0,25 до 0,40 м. Максимальна потужність нашарувань XVII-XVIII ст. становила не більше 0,5 м.

Гончарний виробничий комплекс козацької епохи, представлений рештками двох горнів, був впусканий з рівня культурного шару XVII – початку XVIII ст. на максимальну глибину 3,87 м від рівня сучасної денної поверхні. Виявлені об'єкти знаходились на віддалі близько 2 м один від одного майже за меридіональною віссю. Це були зруйновані конструкції двох гончарних печей, що належали до горнів ямного типу, попередньо датованих часом останньої чверті XVII – безпосередньо початком XVIII ст. Об'єкти розташовані у північно-східній частині розкопу, у квадратах: горно № 1 – 4-8 Е-Ж, горно № 2 – 7-11 З-Й (рис.9). Горни виявилися зведеними у надсхиллі (основа для їх спорудження лежала між 1,6-2,1 м від «0»), з метою забезпечення вільного доступу повітря і продуву панівними у полтавських широтах північно-західними вітрами. Обидва горни відзначалися подібною будовою та належали до одного типу (за класифікацією О.О.Бобринського, – тип 3-б) (*Бобринский, 1991, с.190-191, рис.77, 3-б:2*). Вони мали двоярусну будову: у нижньому знаходився так званий теплопровідно-розподільчий блок (ТРБ), над яким розміщувалася камера для випалювання готових виробів. Обидві печі в плані мали округлу форму, що подовжувалася до устя, та периферійну топку з передгорновою ямою.

Горно № 1

Виявлене на глибині 3,0 м від сучасної поверхні, в шарі материкового суглинку (рис.55-56). Було зорієнтоване устям топкової камери на північний схід. Горно мало двоярусну будову (рис.57-58). Нижній ярус (утворений горновою ямою-«пригребицею», разом із топковою камерою та ТРБ) заглиблений у ґрунт, верхній ярус або «клубук» (камера для випалу готових виробів напівсферичної форми) (*Зарецкий, 1894, с. 20-22; Василенко, 1902, с.44*) – дещо виступав над поверхнею. Перекриття випалювальної камери було зруйноване під час підсилення валу фортеці, на ґрунті фіксувалася лише «пляма» від основи стінок. Судячи з обрисів, вона мала округлу форму (рис.55). Під клубуком знаходився черинь. На відміну від випалювальної камери, він відносно добре зберігся під товщею нашарувань. Черинь був поперечною перегородкою, що розподілила піч на дві частини. Його верхня частина використовувалася для

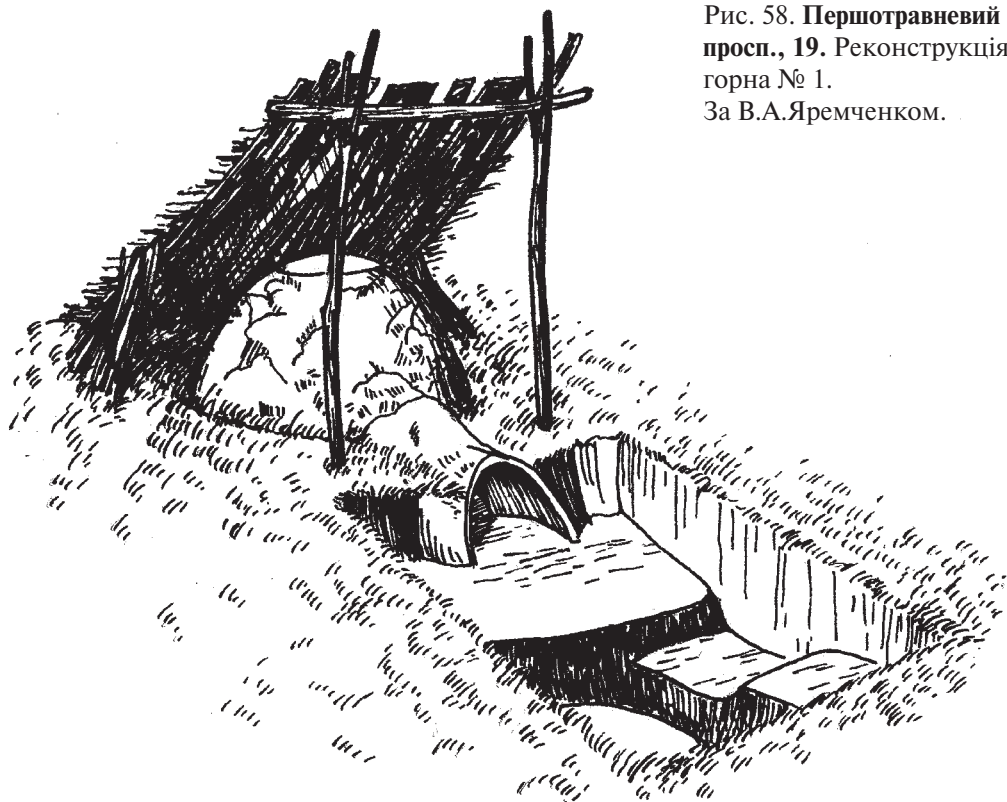

Рис. 58. Першотравневий просп., 19. Реконструкція горна № 1. За В.А.Яремченком.

складання виліплених і висушених виробів, що призначалися до випалу; нижня частина – була перекриттям над топковим блоком.

Так само, як і клубук, черінь мав округлу, дещо видовжену у напрямку до входу, форму (1,3 x 1,2 м). По краю він тримався на стінках топкової камери. З його поверхні були виліплені 15 наскрізних отворів – трубчастих теплопровідних каналів для пропускання вогню і диму із топки до випалювальної камери. Чотири отвори мали більший розмір (прогони) і розташовувалися попарно – на вході та біля задньої глухої стінки. Решта – одинадцять (дучки) – були дещо меншого діаметру. Подібна традиція формування череню продовжує існувати і в наступних століттях (Рыженко, 1929, с.189; Пошивайло, 1999, с.210-233). Отвори розміщувалися за периметром та вздовж опорної стінки. Товщина череня була неоднаковою на всій площині: у місці кріплення до стінок топкової камери вона становила 0,20-0,25 м; над склепіннями – 0,10-0,15 м; на місці з'єднання череня з опорною стінкою – 0,18-0,20 м.

Під черенем знаходився нижній ярус печі – топкова камера і ТРБ (заглиблені у материковий суглинок на 0,6 м). По центру ТРБ проходила опорна стінка – козел. Останній був виліплений з глини. Розділивши топку навпіл, козел закінчувався біля устя горна. Він мав видовжену, потовщену у центрі, форму. Його розміри: довжина – 1,1 м, висота на виході – 0,5 м та 0,3 м – у місці сполучення зі стінкою; товщина стінки в основі становила 0,12 м, вгорі – 0,16 м. По обидва боки від опорної стінки розміщувалися «дороги» – камери, утворені козлом і стінками ТРБ, з піднебіннями в формі арок (т.зв. сльоси), висотою від 0,26 до 0,40 м (рис.57).

Топковий блок представлений частково сформованою топкою периферійної дії. Устя горна мало довжину 0,65 м. У результаті того, що топковий канал виявився закороткий, паливо частково потрапляло до ТРБ. Як наслідок, процес горіння відбувався не лише в топці, а й у ТРБ. Доказом цього є прошарок попелу та горілі рештки глиняного посуду на вході до теплопровідного блоку. Перед входом до устя підлога ями також була встелена шаром попелу, деревного вугілля з фрагментами глиняних мисок та горщиків. Дно ТРБ і топкової камери складалося із затверділої попелясто-вуглистої суміші. У перетині дна простежувалося щонайменше 3 поди, що вказувало на неодноразове ремонтування печі та її порівняно тривале використання.

Передгорнова яма (пригребиця) мала прямокутну форму (1,2 x 1,6 м), дещо розвернуту відносно довгої вісі горна. Її північно-східний кут знаходився поверх господарської ями давньоруського часу. Пригребиця розташовувалася у двох рівнях. Вона складалася з робочого майданчика (тут було виявлено дві сходинки, розміром 0,40 x 0,45 і 0,26 x 0,32 м) та підвищення перед входом до устя для закладання дров. По обидва боки від устя в матеріку виявлені дві ямки від жердин (діаметром 0,06 м, глибиною близько 0,30 м), що слугували для підтримки вологозахисного навісу над випалювальною камерою.

Одним з конструктивних елементів, що були використані для підсилення будови горна, стали кахлі та фрагменти цеглин, вмонтовані у черені. Загалом, у ньому виявлені уламки від одинадцяти кахель (8 коробчастих, 3 гратчастих). Десять з них були безполивними, одна – карнизна, – вкрита зеленою поливою. Зсередини румпи кахель були заповнені глиною. Кахлі оздоблені рослинними, геометричними та сюжетними зображеннями.

Так, полив'яна карнизна кахля прикрашена рельєфним рослинно-геометричним орнаментом у вигляді трикутників, чотирикутників, смуг і стилізованих бутонів лілій (рис.68:5). Фрагмент кахлі без поливи

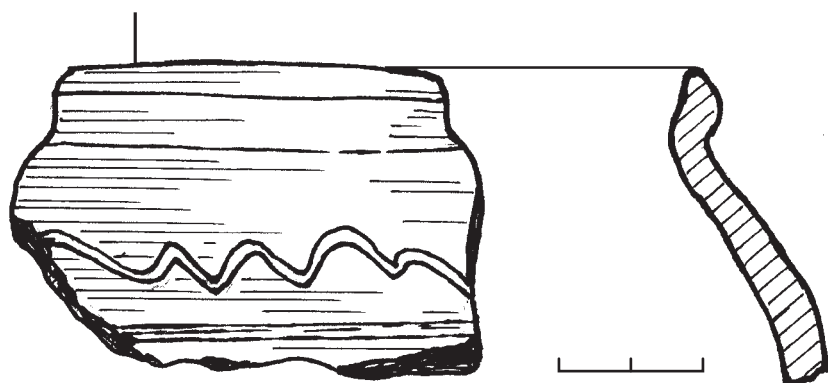

Рис. 63. Першотравневий просп., 19. Горно № 1. Вінце гончарного горщика XIV ст.

оздоблений вертикальними пружками та горизонтальним рядом зубців. Дві лицеві кахлі представлені нижніми частинами, з рельєфним геральдичним зображенням орла, що тримає у правій лапі скіпетр (рис.68:1-2). Зображення ідентичні, виготовлені за допомогою однієї форми.

Решта кахель має гладку поверхню, на ній відсутні будь-які зображення, що взагалі нехарактерно для народних традицій XVII-XVIII ст. Гратчасті кахлі представлені частиною пластини із румпою, фрагментом лицевої пластини та уламком карнизної кахлі. Перша – прикрашена рельєфним геометризованим орнаментом: центральну частину описує коло з широкою смуги, що заповнена косими рисками; від смуги у кути відгалужуються палички та трикутники, стилізовані під гілочки з листям. В середині кола помітні зубці зі слідами вирізування (рис.67:1). Напевне, до подібної кахлі з прорізним орнаментом належить і невеликий фрагмент лицевої пластини з центральної частини. Остання, карнизна, представлена фрагментом середньої частини, оздоблена геометричним орнаментом у вигляді горизонтальних, вертикальних та косих ліній.

Подібна практика застосування кахель у будові печей мала широке розповсюдження впродовж XVII-XVIII ст. Зокрема, відомі знахідки кахель у конструкції горнів в Києві, Переяславі-Хмельницькому, на Поділлі (Велика Кужелова Хмельницької області) (Буйлук, 1993, с.250-253; Герасимов, 1993, с.109-111; Захар'єв, 1996, с.109-115; Терський, 1996, с.88-90; Балакін, 2003, с.59-67), а тепер – і в Полтаві.

У місцях сполучення череня зі стінками топкової камери, для додаткової міцності, до череня були вмонтовані також і чотири фрагменти цеглин.

Внутрішній об'єм топкової камери виявився заповнений мішаним ґрунтом, зі включеннями глиняної обмазки і череп'я – виробничого

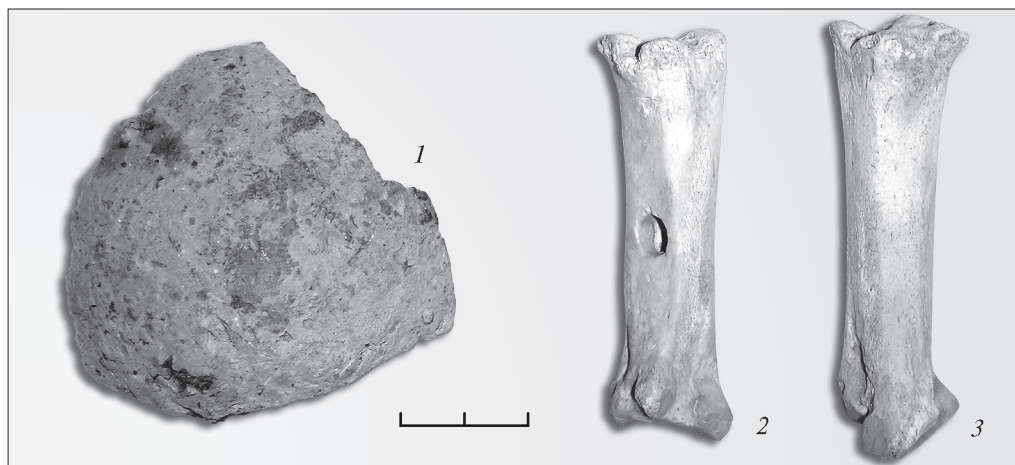

Рис. 64. Першотравневий просп., 19. Горн № 1. Осколок гранати (1) та гончарські знаряддя (2, 3).

1 – залізо, 2-3 – кістка.

браку, яким засипали клубук під час випалу чергової партії готових виробів. Серед браку у великій кількості виявлено фрагменти глиняного столового та кухонного посуду, пічних кахлів, а також два метаподії молодій свині (рис.64:2-3; 65:9-10), одна з яких – із наскрізним отвором по центру. Вочевидь, обидві кістки належали до числа знарядь праці гончаря, щодо призначення яких можна висловити припущення про використання їх в якості «олівців», призначених для розмітки квадрата пластини майбутньої кахлі (*Гугля, 2001, с.84-85*). За етнографічними даними, за допомогою таких знарядь також здійснювалося «зрізання» виробу з гончарного круга. Для цього до них прив'язували дріт або шнурок.

У заповненні горна та над ним знайдені також: фрагмент вінця гончарного горщика післямонгольського часу (XIV ст.) з потовщеним краєм, орнаментований прокресленою хвилькою і стрічкою на плічках (рис.63); уламок скляної посудини для пиття кінця XVII-XVIII ст. зеленого кольору, з вертикальним наліпним пружком-ручкою, та осколок чавунної ручної гранати початку XVIII ст., з товщиною стінки 1,0-1,2 см і діаметром 8 см (рис.64:1).

Горщики.

Найбільш масова група знахідок кухонного посуду з горну представлена фрагментами горщиків (72 одиниці). Уламки належать горщикам, що умовно розподіляються на три типи. Всі вони мають прямі, дещо відігнуті назвні вінця, та потовщення внутрішнього ребра в основі шийки.

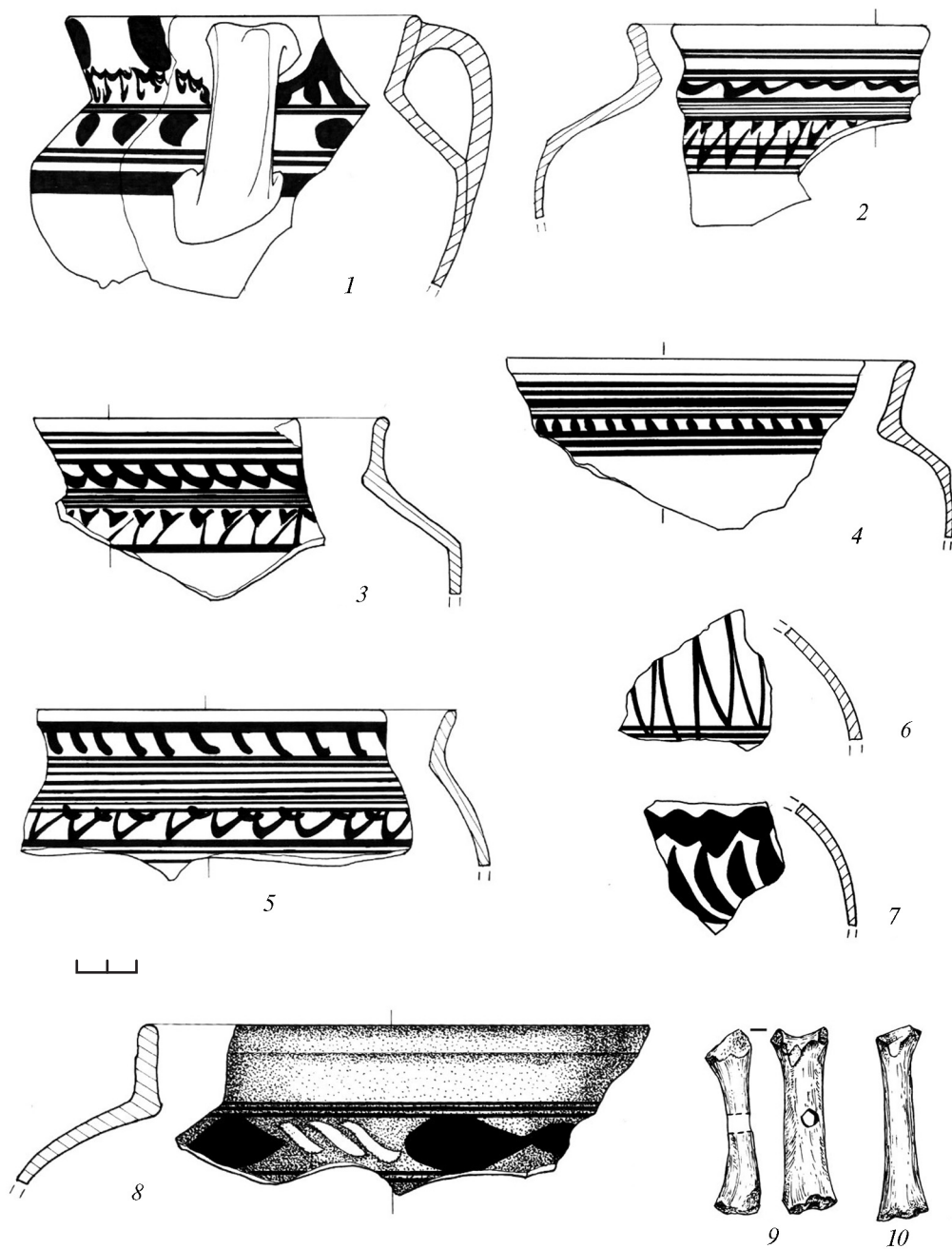

Рис. 65. Першотравневий просп., 19.
Горно № 1. Фрагменти горщиків (1-8)
та гончарські знаряддя (9-10).
1-8 — кераміка, 9-10 — кістка.

До *I тину* відносяться горщики із приземкуватими вінцями та різким заломом у місці переходу плічок у тулуб (рис.65:2-4). Вони мають схожу орнаментацию поверхні: візерунок розташований у кілька рядів на шийці, плічках, частково – на тулубі. Як правило, розпис виконаний за однією і тією ж схемою – це два пояси, що поєднують один або кілька орнаментів, вписаних між рядами горизонтальних ліній. До I типу належить фрагмент плічка та 4 уламки вінець з діаметром 16, 17 (2 од.) та 19 см. Розписи монохромні, виконані як правило, однією фарбою – брунатного або коричневого кольору; лише на фрагменті одного з плічок спостерігається поєднання білого та коричневого кольорів.

II тип горщиків репрезентований уламком верхньої частини з розтрубоподібною шийкою, заломом та помітно опущеними донизу плічками (рис.65:1). Посудина невеликих розмірів: діаметр вінця становить 12 см, діаметр тулуба – 14 см. Горщик має вухо, що кріпилося від місця найбільшого розширення на тулубі до верхнього краю вінця. Шийка та плічки прикрашені мазками, поміж якими проходять ряди ліній і хвилька, від якої відгалужуються гачки. Знизу орнамент обмежений рядом горизонтальних ліній з широкою смугою. Малюнок нанесений фарбою темно-коричневого кольору.

III тип горщиків представлений двома фрагментами вінця і трьома фрагментами стінок (рис.65:5-8). Даний тип характеризується відсутністю залому, плавним переходом плічок у тулуб та покатыми боками. Перше з двох вінця прикрашене на поверхні двохпоясним монохромним розписом у вигляді паралельних ліній, косих рисок і кривульки, накладеної поверх зигзагу (рис.65:5). Інший фрагмент – по плічках горизонтальними лініями і стрічкою з ромбів, нанесених брунатним ангобом. Ромби чергуються з потрійними косими білими рисками (рис.65:8). Обидва горщики мають однакові діаметри вінця, що становлять 17 см. Решта фрагментів – з досить традиційним орнаментом, який, проте, дещо відрізняється на кожному виробі: це горизонтальні лінії, смуги, широкі та вузькі хвильки, кривульки, зигзаги, риси, мазки. Лише один фрагмент товстостінної посудини (ймовірно, горщика) мав не мальований, а рельєфний декор у вигляді двох прокреслених горизонтальних смуг.

Макітри.

До кухонного посуду належать 10 фрагментів макітер. Всі вони виготовлені зі світло-червоних глин. Їх форма була поширеною практично на всій території України й залишалася майже незмінною впродовж всього XVII та XVIII ст. Знайдені у горні № 1 макітри мають конічну форму, що поступово переходить у циліндр. Краї макітер розхилені, вінця потовщені та відігнуті назовні. В основі краю зсередини знахо-

диться ребристий виступ. Орнамент розташований на шийці та по краю з внутрішнього боку вінець. Є кілька варіантів написання однієї й тієї ж композиції. У першому – це сполучення рядів горизонтальних смуг із зигзагом (рис.67:5), доповненого на одному фрагменті кривулькою. В іншому варіанті – відбулася заміна зигзагу рядом ляпок або «пальчиків» (рис.67:4). Внутрішні краї макітер були також прикрашені поясами з горизонтальних ліній і рядів скісних рисок або трикутників. Розписи монохромні: переважають різні відтінки брунатного і коричневого кольорів.

Покришки.

Ще одна група кухонного посуду репрезентована покритками. Вони представлені лише трьома невеликими фрагментами вінець. На

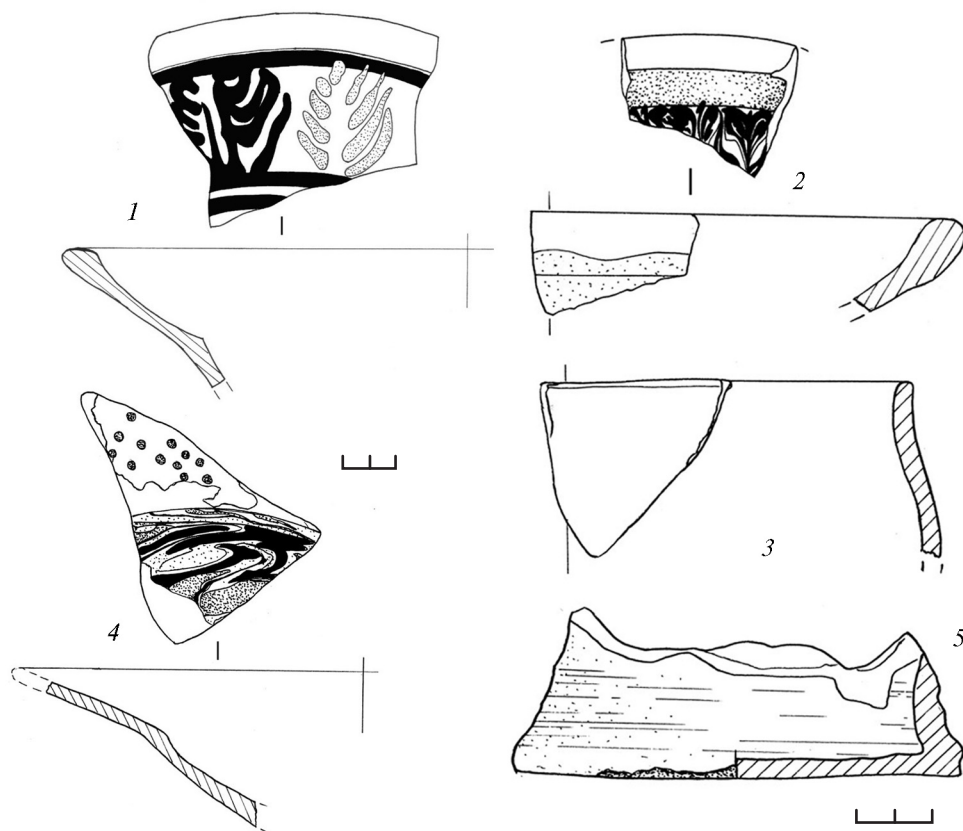

Рис. 66. Першотравневий просп., 19.
Горно № 1. Уламки мисок (1-2, 4) і глеків (3, 5).

внутрішньому боці покришок, між вінцями та колом, є зарізи – ребристі виступи, що забезпечували краще прилягання покришок до горщиків. Покришки мали діаметри – 14, 15 і 20 см.

Миски.

Столовий посуд представлений фрагментами та уламками мисок, що належали 5-ти різним предметам. Із них – три миски були глазуровані поливою, з поліхромним підполивним розписом, а дві – теракотовими. Всі миски відносяться до відкритого типу, з розхиленими берегами. Переважають глибокі посудини середніх та великих розмірів, з діаметром 25 і 30 см. Денця мисок, оформлені характерними зрізами по краю, не мають уторів. Знайдені фрагменти мисок мають потовщені краї вінця, які загиналися досередини та загладжувалися. Внутрішня поверхня мисок вкривалася білим ангобом – побілкою, поверх якої наносився різнокольоровий розпис. Орнаменти кожної окремо взятої миски не повторювалися. У першому випадку миска прикрашена по берегах рядом сосонок коричневого та зеленого кольорів з коричневою опіскою (рис.66:1). У другому – береги миски орнаментовані фляндрівкою коричневого кольору з широким зеленим поясом (рис.66:2). Береги третьої миски прикрашені по білому тлу коричневими крапками, на дзеркало – нанесена фляндрівка зі змішуванням фарб коричневого, рудого і зеленого кольорів (рис.66:4). Поверх розписів перші три миски вкриті прозорою поливою. Два останніх фрагменти від мисок – «напівфабрикати»: вони були розписані по білому тлу смугами, фляндрівкою, стилізованими квітками рудого і коричневого кольорів й підготовлені під поливу.

Глеки.

Напевне, від глеків походить червоноглиняне денце зі ступінчастим утором (діаметр 11,4 см), вкрите ззовні побілкою (рис.66:5), а також фрагмент вінця посудини (діаметр 19 см), ангобованої з обох боків білою глиною (рис.66:3).

Кахлі.

Архітектурно-декоративна кераміка репрезентована фрагментами кахель. Окрім тих кахель, що були використані у будові горна, 7 фрагментів кахель виявлено у заповненні ТРБ та передгорнової ями (лицевих – 4 фр., лицевих гратчастих – 1 фр., карнизних – 2 фр.). Лицеві поверхні кахель прикрашені рельєфними рослинними орнаментами у вигляді переплетених стебел, квіток та листя (рис.68:4). На двох парах фрагментів орнаменти повторюються. Одна частина гратчастої лицевої кахлі із заповнення передгорнової ями має орнамент, ідентичний кахлі з кон-

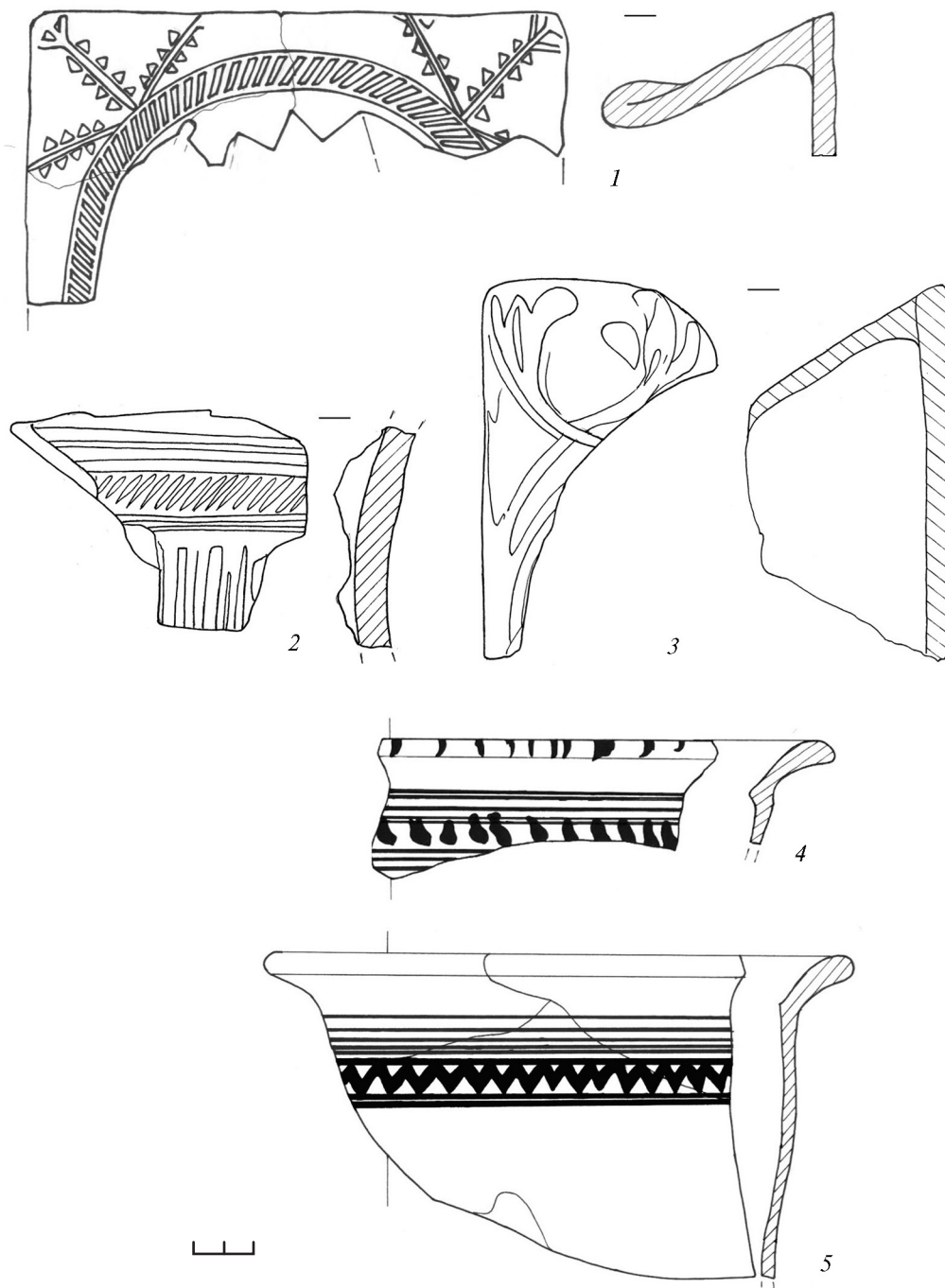

Рис. 67. Першотравневий просп., 19. Горно № 1.
Фрагменти кахель (1-3) та макітер (4-5).

Рис. 68. Першотравневий просп., 19.

Горно № 1. Кахля та уламки кахель.

струкції череня, – у вигляді широкої, описаної по колу смуги, від якої відгалужуються стилізовані строені гілочки. В поле смуги вписані косі риски, всередині кола видно прорізані зубці (рис.67:1). Два фрагменти карнизних кахель прикрашені рельєфними рослинними орнаментами: в одному випадку – із переплетіннями стебел; в іншому – поєднання закручених стебел, стилізованих квіток з листям аканту і розчленованою стрічкою (рис.67:3). На внутрішньому боці лицьових коробчастих кахель збереглися концентричні кола, що з'явилися від обертання гончарного круга, і сліди від тканини, якою протирали поверхню після виготовлення виробу.

Як лицеві пластини, так і румпи виготовлялися за допомогою гончарного круга. Краї румп вигнуті назовні та складені вдвоє.

Горно № 2

Виявлене на глибині 2,4 м від сучасної поверхні, у шарі передматерикового ґрунту (рис.9; 13; 69-73). Так само, як і попереднє, воно було зорієнтоване входом на північний схід. Верхній ярус горна, разом із черенем не зберігся. Нижній ярус був впущений з рівня культурного горизонту XVII-XVIII ст. та доведений майже до рівня материка (3,87 м). Про будо-

Рис. 69. Першотравневий просп., 19. Горно № 2. О.М.Ткаченко.

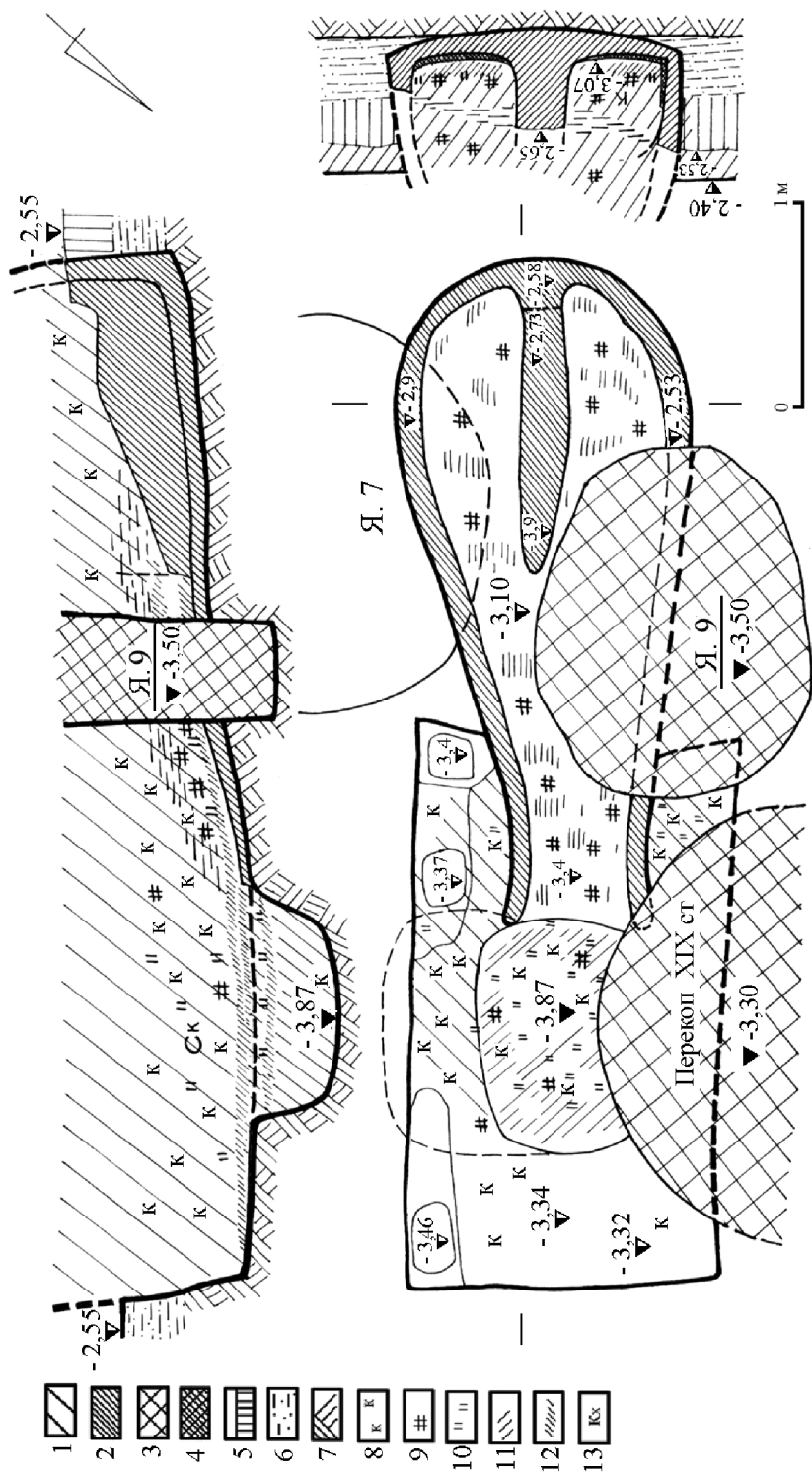

Рис. 70. **Першогравневий просл., 19. Горно № 2. План і перетини.**
 Умовні позначення: 1 — чорноземне заповнення пригребіци; 2 — чорноземне заповнення пригребіци; 3 — перепалена глина; 4 — перекопи XIX ст; 5 — попельсто-вуглистий ґрунт; 6 — похований стародавній ґрунт; 7 — суглинково-піщаний ґрунт; 8 — материк; 9 — фрагменти кераміки; 10 — фрагменти обмазки; 11 — вуглини; 12 — шматочки перепаленої глини; 13 — втрабований ґрунт; 14 — поліл; 15 — фрагменти кахель.

Рис. 71-72.
Першогравневий
просп., 19.
Горно № 2 (деталі).
З північного сходу.

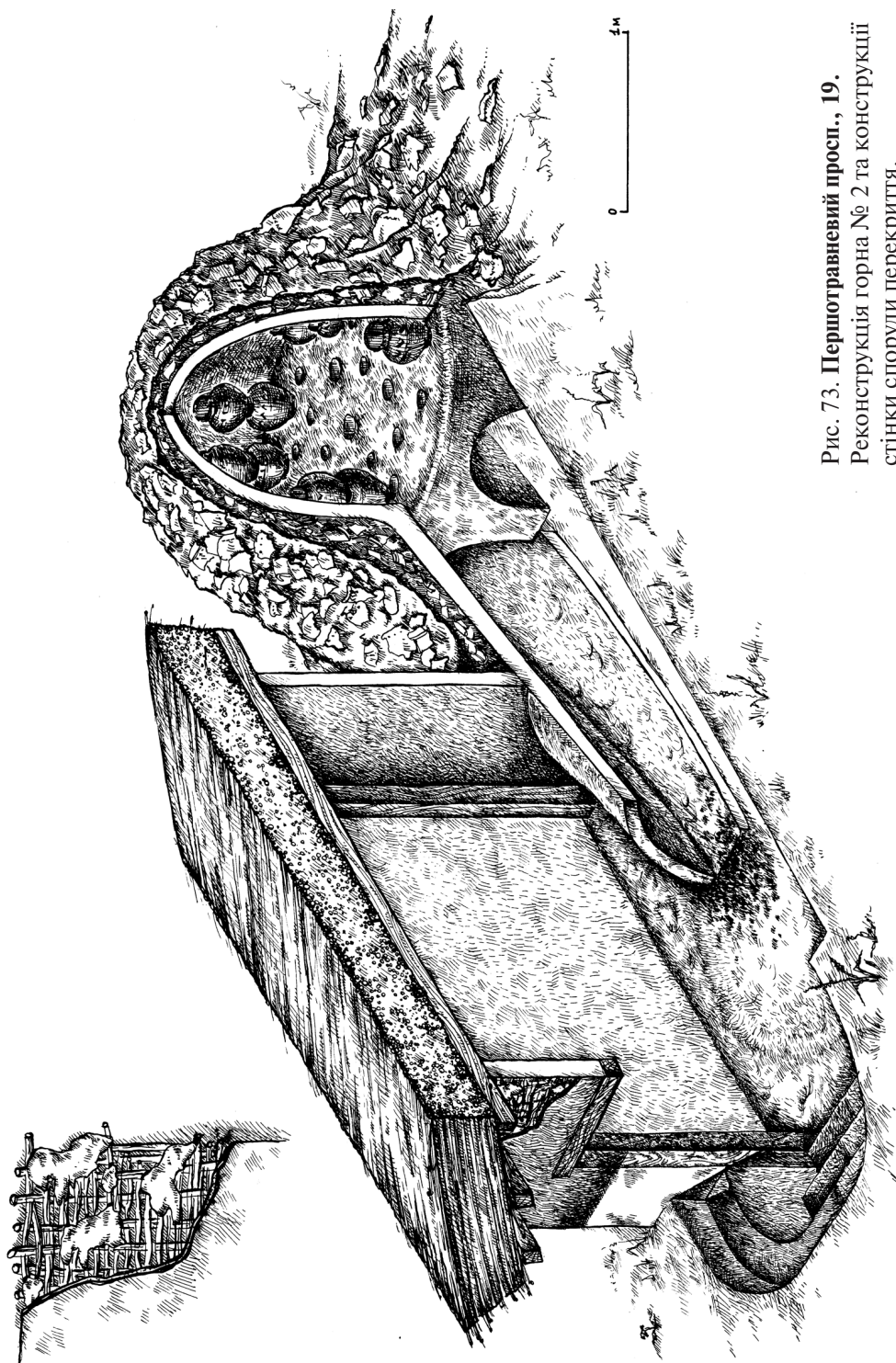

Рис. 73. Першограбневий просл., 19.
Реконструкція горна № 2 та конструкції
стілки споруди перекриття.
За В.А.Яремченком і Т.В.Менчинською.

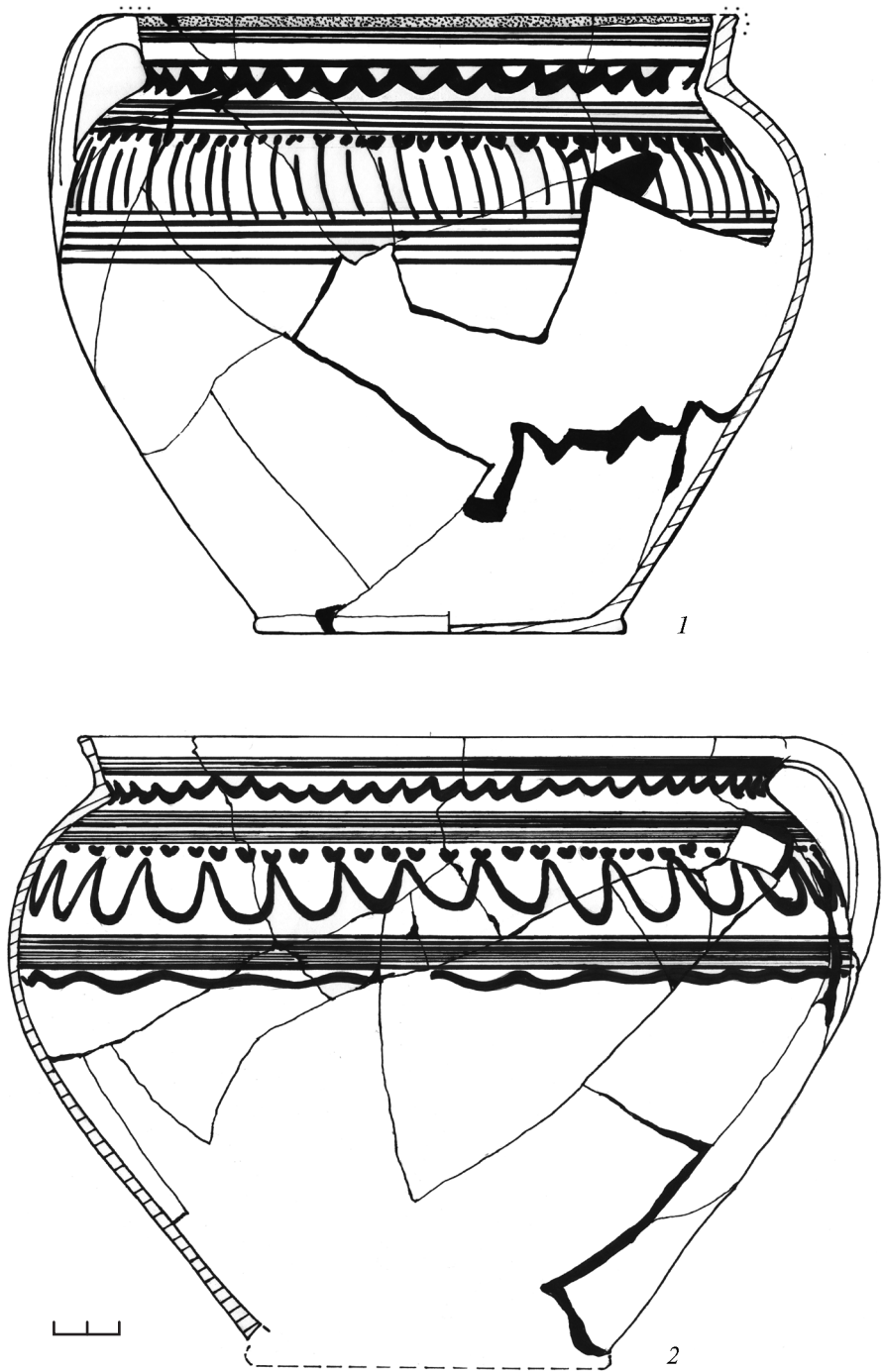

Рис. 74. Першотравневий просп., 19.
Горн № 2. Горщики.

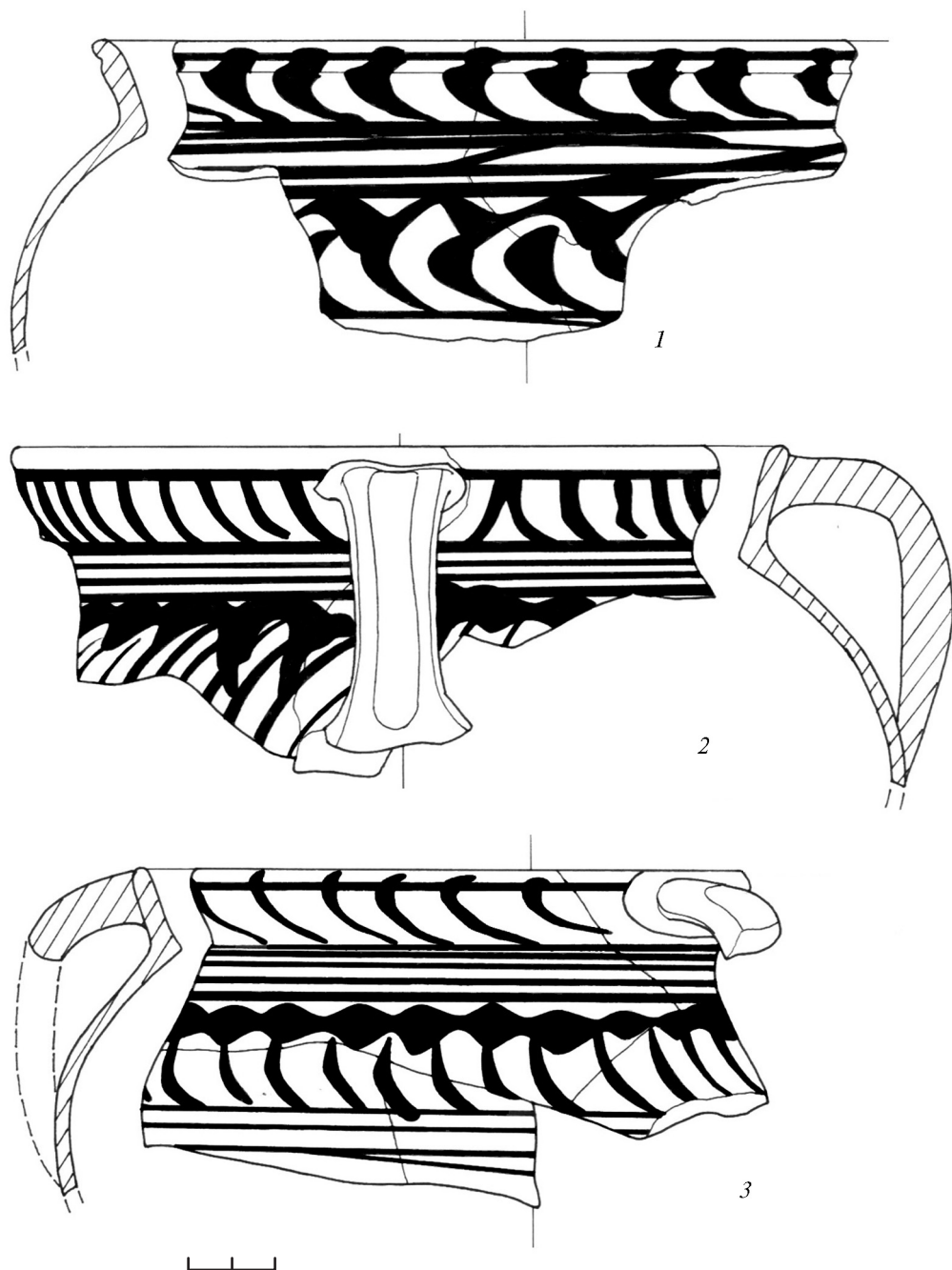

Рис. 75. Першотравневий просп., 19.
Горно № 2. Фрагменти вінець горщиків.

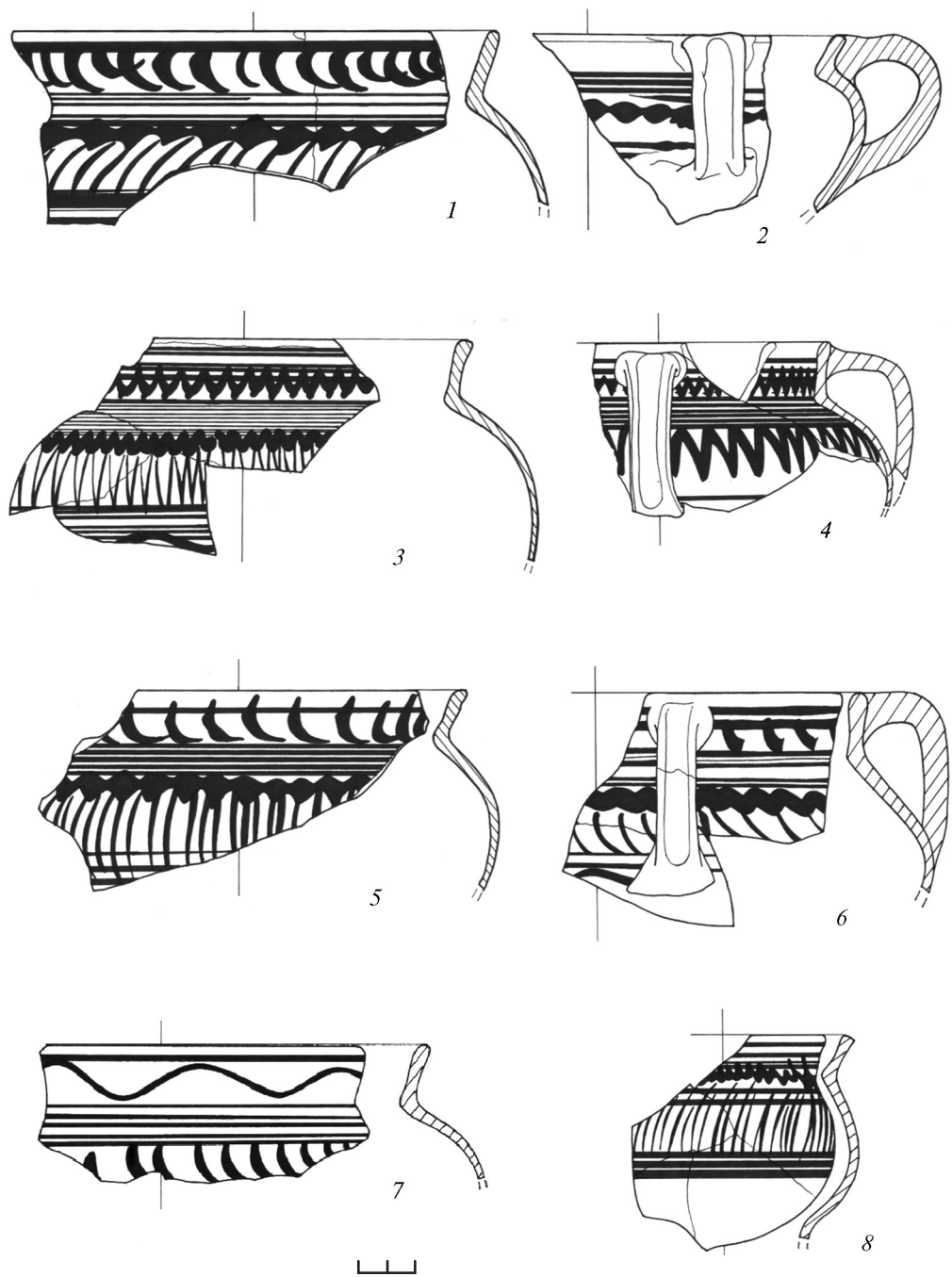

Рис. 76. Першотравневий просп., 19.
Горно № 2. Уламки горщиків.

ву горна можна судити лише за його вцілілою нижньою частиною, яка, до того ж, була пошкодженою у двох місцях пізнішими перекопами. Від попереднього горно № 2 відрізнялося порівняно більшими розмірами: діаметр ТРБ – 1,4х1,8 м, розміри передгорнової ями – 2,8х1,5 м. ТРБ був розділений козлом на дві камери. Козел виявився масивнішим за попередній: довжина – 1,4 м, ширина в основі – 0,25 м. Топковий блок трансформувався у топку периферійної дії. Його устя мало довжину 1,6 м, що, безперечно, збільшувало тягу і позначилося на технічних показниках горна. «Дороги» від ТРБ і до устя були вкриті потужним шаром затверділого попелясто-вуглистою прошарку. Зсередини горно мало кілька шарів глиняної обмазки, що підтверджує факти ремонтування та багаторазового використання гончарних горнів.

Передгорнова яма мала прямокутну, видовжену по лінії північний захід – південний схід форму. Вона була заглиблена у материк на 0,8 м. Її північно-західна частина пошкоджена перекопом ХІХ ст., внаслідок чого не вдалося повністю прослідкувати будову. По центру ями знаходилося невелике заглиблення з бічною нішею. На його дні знайдені кілька фрагментів гончарного посуду кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Однак відсутність попелу у заповненні заглиблення дає підстави вважати, що воно не використовувалося на практиці і було засипане до того, як горно почало функціонувати. Перед входом до устя, поверх заглиблення на рівні

Рис. 77. Першотравневий просп., 19.

Горно № 2.

Уламок покоришки.

дна пригребиці, проглядалася пляма з попелу. На дні пригребиці лежав шар переміщеного з ТРБ попелу, в якому виявлено велику кількість битого, у більшості випадків вибракуваного, посуду. У північно-східному та південно-східному кутах пригребиці фіксувалися неглибокі ямки від дерев'яних стовпів стаціонарної захисної споруди-перекриття. Під час дослідження горна виявлені фрагменти мисок, горщиків, покришок, макітер, глеків. Уламків кахель досить мало, із чого випливає, що на час функціонування горна майстерня спеціалізувалася, переважно, на виробництві глиняного посуду.

Горщики.

Це найбільш масова група знахідок. Вони представлені 922 фр. та трьома цілими формами. Переважають горщики середніх та великих розмірів, хоча серед них траплялися і невеличкі мініатюрні горщички (рис.76:8), виявлені у заповненні горну №2. Всі горщики схожі один на один, з прямими, трохи вигнутими назовні вінцями і потовщенням з внутрішнього боку в основі шийки. До *I типу* відноситься лише 1 фр. горщика, що має невисокі вінця і ребро на місці переходу плічок у тулуб. Решта горщиків належить до *III типу*: з покатыми боками, без залому, та плавним переходом плічок у тулуб (рис.74-76). Горщики цього типу мають чотири поширені орнаментальні композиції розпису поверхні. Орнамент розташований у верхній частині, як правило, у кілька рядів: на шийці, плічках, подекуди на тулубі. Як і в горщиків з горна № 1, розпис виконаний за однією схемою: це два широких горизонтальних пояси, що поєднують в собі один або кілька різних орнаментів, описаних рядами паралельних ліній. Схема повторюється у кількох варіантах. Це можуть бути кривульки або ляпки по вінцях, з широкою хвилькою та кривульками на плічках і тулубі (рис.75; 76:1, 5-6). Ще в одному випадку можливий зигзаг на вінцях та тулубі, із галочками або косими рисками (рис.76:3-4, 8). У наступному варіанті замість зигзагу вінця оперізує хвилька, на плічках – широка хвилька або можливий варіант без неї, із косими чи прямими рисками (рис.76:7). Ще один варіант оформлення вінець – пояс з однієї горизонтальної стрічки; плічка можуть бути розписані так само, як і у всіх попередніх випадках (рис.76:2).

Незалежно від варіантів, спільним для всіх випадків є нанесення орнаментів між рядами горизонтальних смуг. Розписи монохромні – нанесені однією фарбою, що має різні відтінки коричневого або брунатного кольору. У кількох випадках простежується крайкування вінець горщиків зеленою поливою (рис.74:1). 7 фрагментів горщиків прикрашені лише прокатуванням зубчастого коліщатка, деякі з них, до того ж, з рифленими краями вінець.

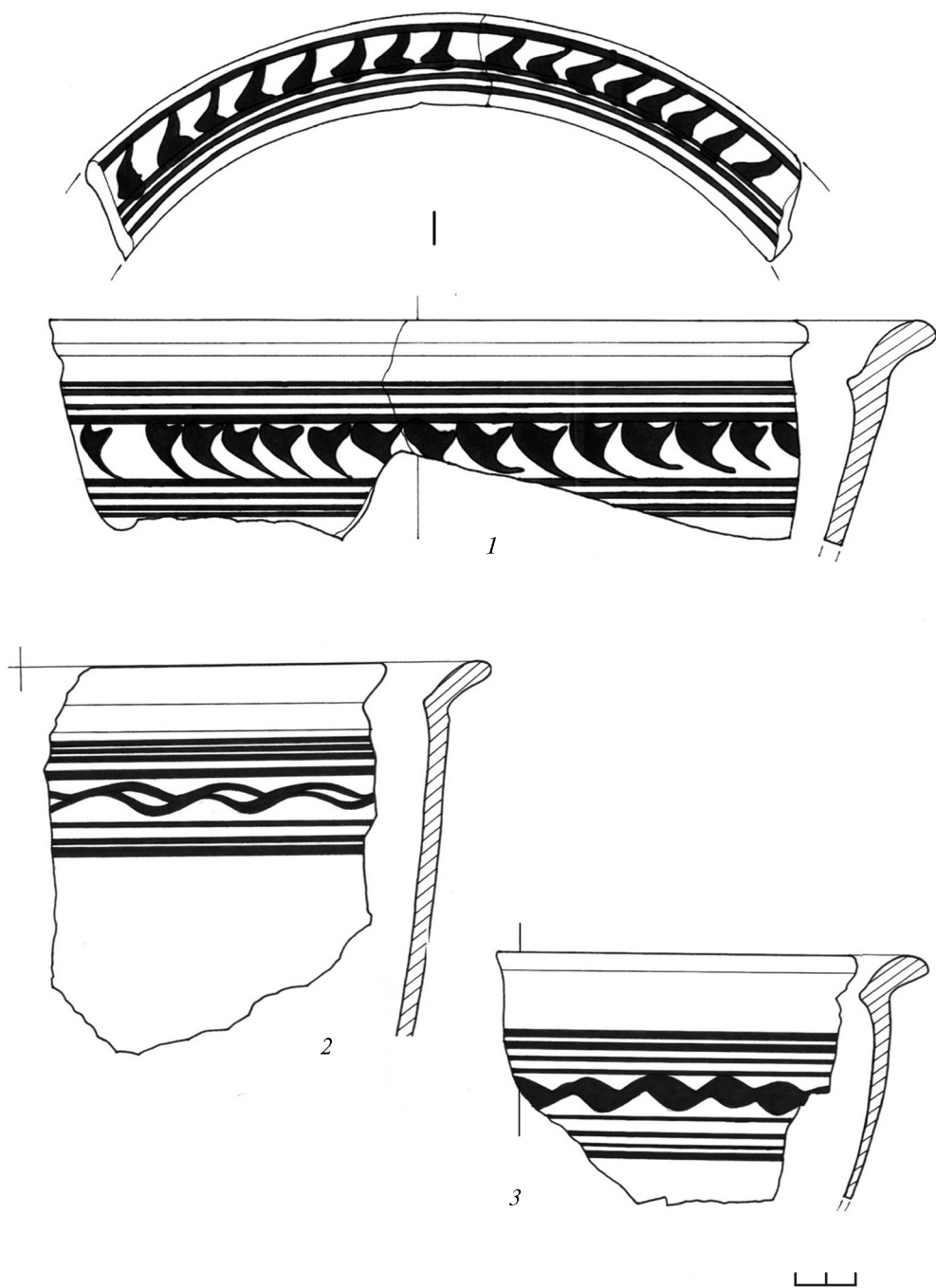

Рис. 78. Першотравневий просп., 19.
Горно № 2. Фрагменти вінець макітер.

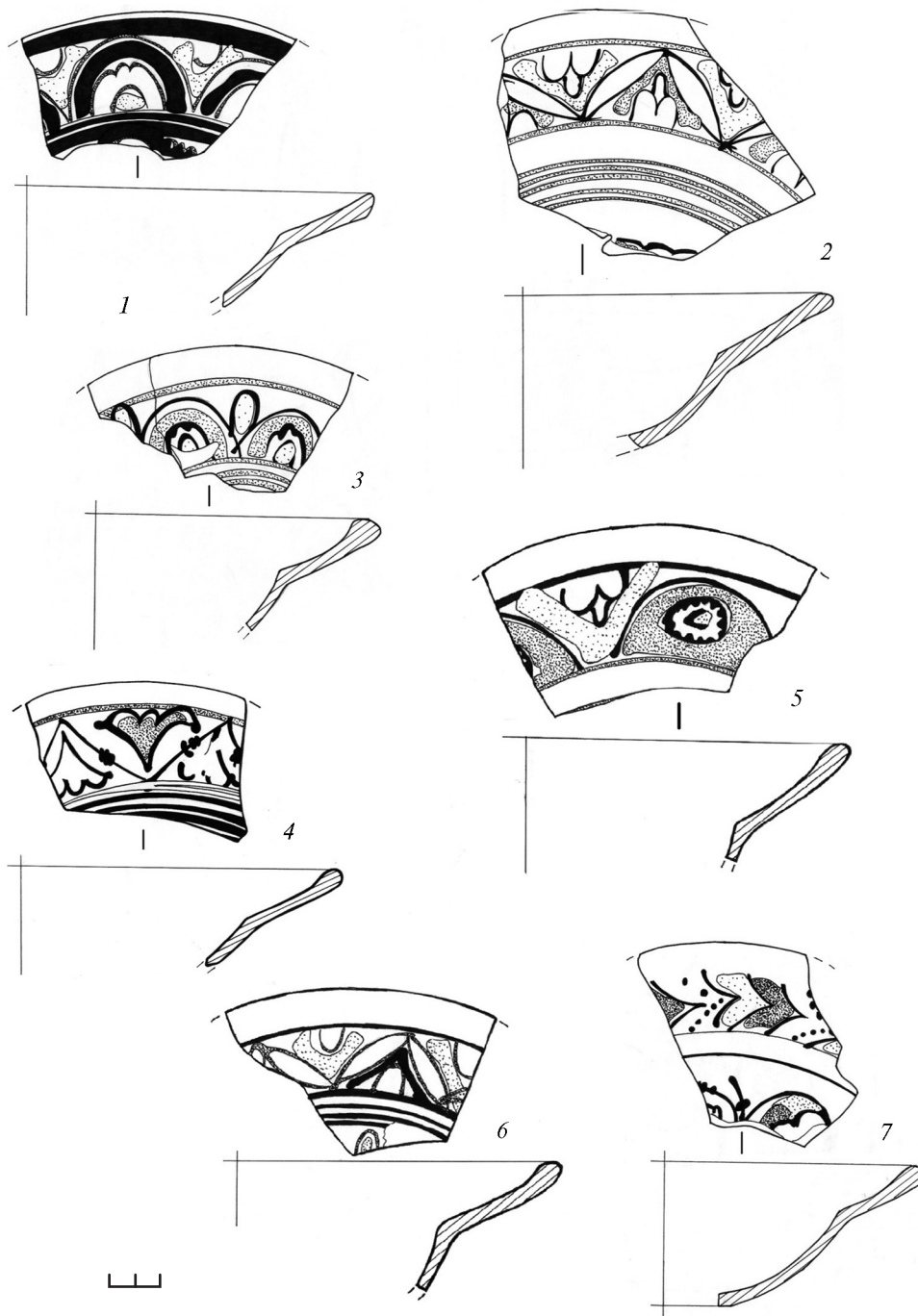

Рис. 79. Першотравневий просп., 19.
Горно № 2. Фрагменти мисок.

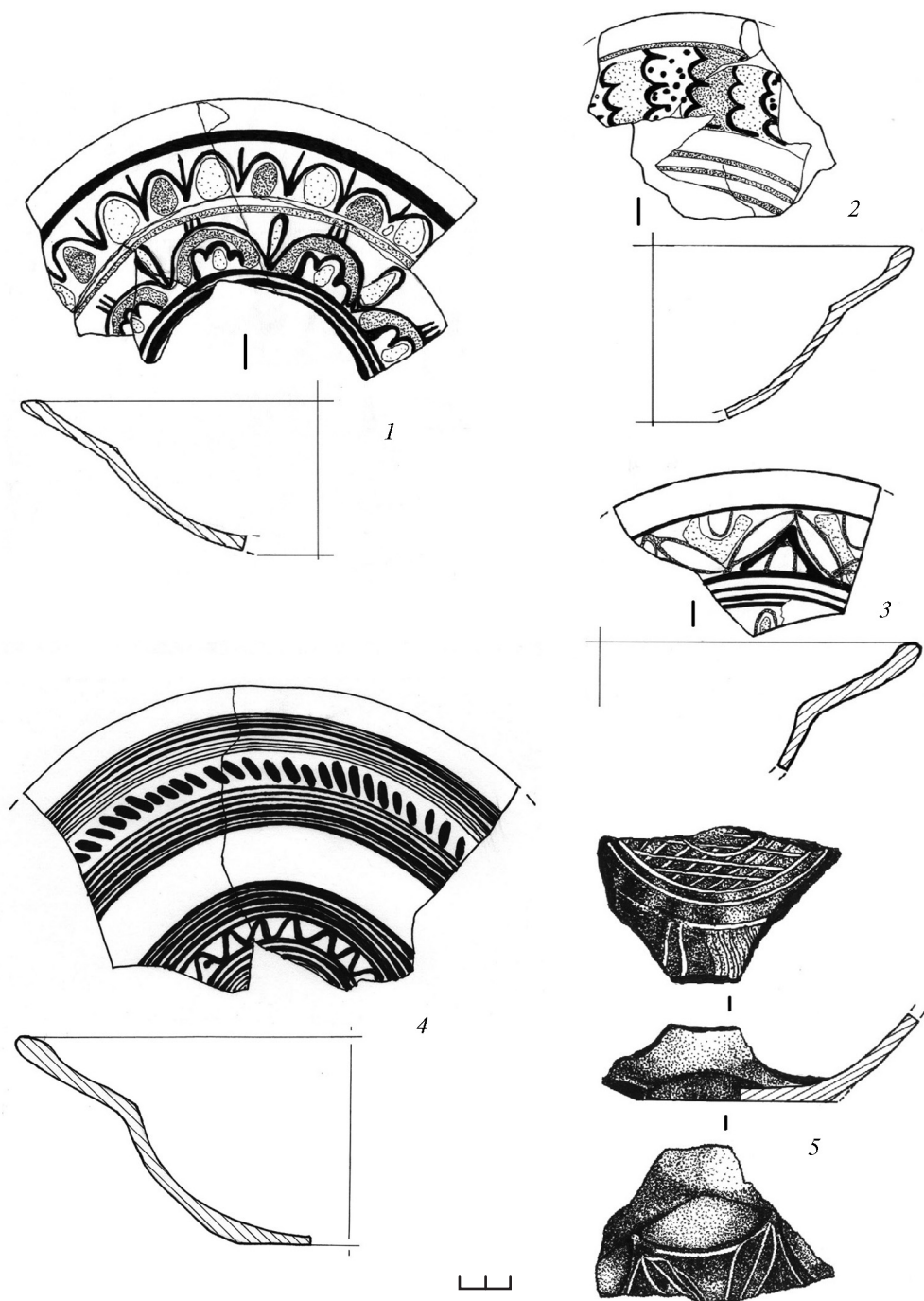

Рис. 80. Першотравневий просп., 19.
Горно № 2. Уламки мисок.

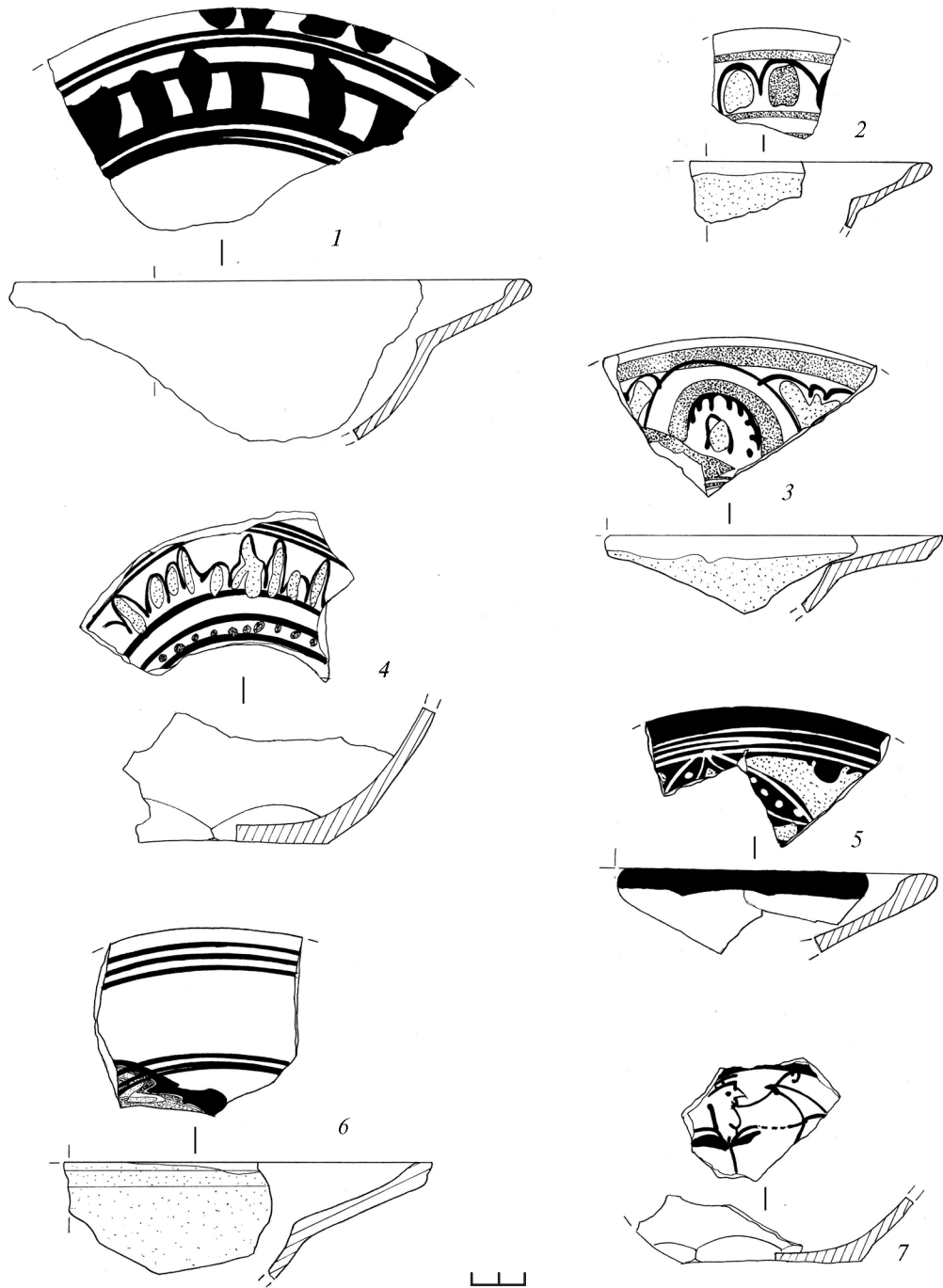

Рис. 81. Першотравневий просп., 19.
Горно № 2. Фрагменти мисок.

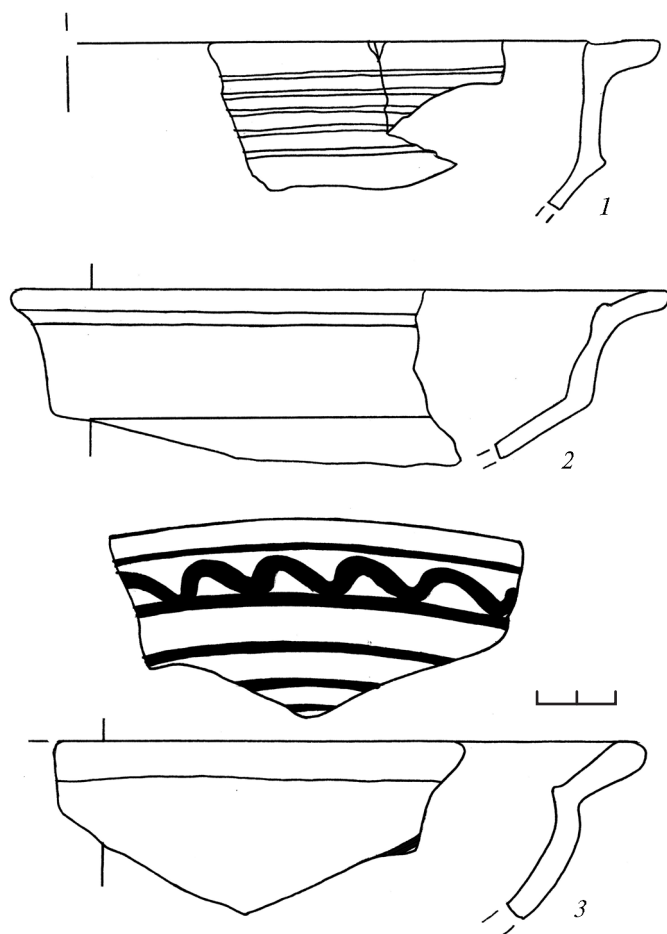

Рис. 82. Першотравневий
просп., 19. Горно № 2.
Фрагменти мисок.

Покришки.

Загалом з горна № 2 походить 30 фрагментів покришок. Типологічно вони належать до мископодібних, з відростком-копитцем, що має пласку верхівку, та пласкими відігнутими назовні вінцями із зарізом на внутрішньому боці. Розміри покришок різноманітні: найбільші мають діаметр 27 см, найменші – 14,5 см (дм. вінець – 14,5; 17; 18-21; 22; 27 см). Археологічно ціла лише одна покришка, яка, до того ж, була у вжитку. Вона має конусоподібну форму із пласкими краями (ширина вінця – 2,1 см). Від вінця до тулуба прикріплена петлеподібна ручка, яка заступає за краї виробу. Внутрішній бік вкритий кіптявою, що вказує на побутове використання. Її розміри: діаметр вінця – 21, діаметр копитця – 5,2, висота – 6,5 см (рис.77). Решта покришок є виробничим браком, без слідів використання.

Макітри.

У горні № 2 виявлено 56 фрагментів макітер (рис.78:1-3). Подібно до макітер з горна № 1, вони мають розширені догори стінки, майже горизонтально відігнуті назовні вінця. Їх стінки – товсті й масивні, поверхня має сірий колір. Розписи виконані фарбою різних відтінків брунатної барви. Орнаменти розташовані на внутрішньому боці вінця та на шийці. Оздоблення виконане шляхом нанесення розписів фарбою одного кольору. Зустрічається рельєфний орнамент із прокреслених горизонтальних ліній або нанесений штампом. Як і в горні № 1, поширені кілька варіантів орнаменту, що поєднують в собі ряди горизонтальних смуг із зигзагом; можлива заміна зигзагу ляпками, кривульками і т. ін.

Миски.

За формою, подібні до виробів з горна № 1, однак розмаїття орнаментів набагато ширше (рис.79-82; 83:1-5). Миски представлені 174 фрагментами (вінець – 98 фр., стінок – 53 фр., донець – 23 фр.). За незначним винятком, це напівфабрикати: посуд вкритий розписами та підготовлений для нанесення поливи. Переважають глибокі миски середніх розмірів (діаметр 17-30 см). Знайдені фрагменти мисок з розхиленими берегами мають потовщені краї, які загиналися досередини та прогладжувалися. Простежується кілька варіантів оформлення країв посуду. У першому випадку мала місце валикоподібна закраїна, зі значним потовщенням краю. У другому випадку – вона трансформувалася у стилізований валик, що перетворився на майже вертикально прогладжений бортик. Прикметно, що серед кухонного посуду з горна № 2 з'являються миски, донець яких має утор (2 од.). Вироби надзвичайно різняться за характером оздоблення поверхні. При розписі поверхні застосовувалося кілька гончарних технік. Як і у виробках з горна № 1, внутрішня поверхня мисок з горна № 2 «ангобувалася» – вкривалася глиною брунатного, коричневого або білого кольорів, що слугувала водночас тлом для нанесення зображення на внутрішню поверхню виробу. Поверх фону наносився різнокольоровий розпис у вигляді геометричних (риски, кривульки, дуги, смужки, спіралі, просто крапки та ін.), інколи сюжетних (зображення людей, тварин) орнаментів (рис.79:7; 83:2-3), стилізованих квіток та листя у техніці контурного різькування, розпис фляндрівкою. Контури виконувалися темно-коричневою, брунатною, рідше – білою фарбами. Внутрішній простір заповнювався різнокольоровими фарбами та мазками полив. Така миски традиційно датуються XVII ст. (Данченко, 1974, с.36). На кількох мисках орнаменти монохромні, подібні до візерунків на горщиках: паралельні лінії, зигзаги, хвильки та скісні риски.

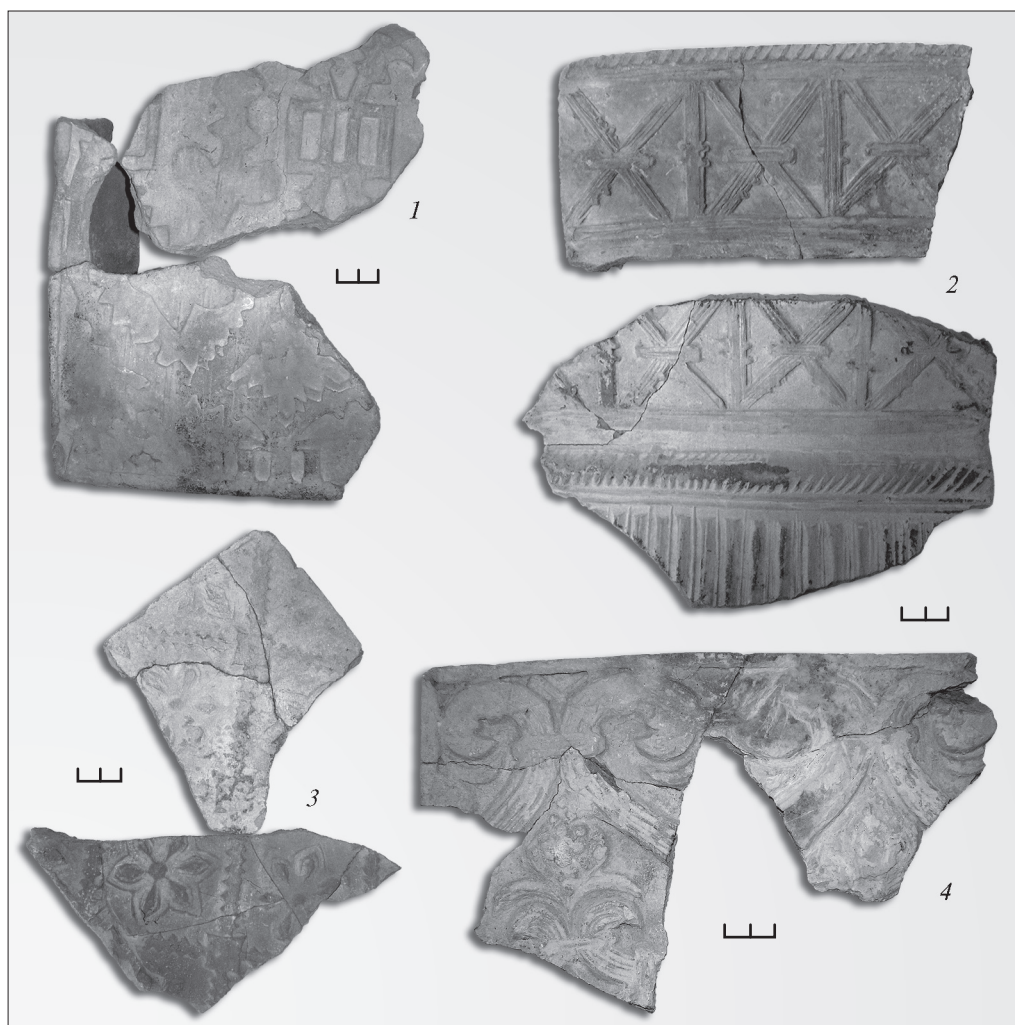

Рис. 84. Першогравневий просп., 19. Горно № 2. Фрагменти кахлів.

Із загальної маси виділяється 5 фрагментів вінець від глибоких посудин, що, у порівнянні з вище описаними виробами, мають вузькі (1,8-2,5 см), відігнуті майже горизонтально, береги і майже вертикальні борти (рис.82:1-3). Три миски оздоблені по білому тлу горизонтальними лініями та хвилями з кольоровими мазками рожевою та коричневою фарбами, на одній – почергово плямками зеленої поливи.

Лише на одному фрагменті простежується прокреслений орнамент (рис.82:1). Цікаво, що прикрашена як зовнішня, так і внутрішня поверхні виробу.

Глеки.

Одразу зазначимо, що у горні № 2 виявлено набагато більше посуду цієї групи (вінець – 9 фр., стінок – 31 фр., денець – 2 фр.). Глеки виготовлені з тієї ж глини, що й горщики. За вцілілими частинами від кількох предметів, стало можливим реконструювати цей різновид посуду. Вироби мають опуклий тулуб, з короткою масивною шийкою та великим розтрубом, трохи вигнутими назовні вінцями. Глеки морені, підлисковані. Лише в одному випадку глек розписаний на поверхні орнаментом, що наслідує узори горщиків. Візерунок складається з рядів паралельних горизонтальних смуг на шийці і плічках, хвильки та вертикальних смуг на плічках і верхній частині тулуба. Під вінцем та на шийці – проглажені валики, трикутні у перетині.

Кахлі.

Архітектурно-декоративна кераміка з горна № 2 представлена фрагментами коробчастих кахель – усього 104 од., серед яких можна виділити уламки лицевих – 41 фр., карнизних – 11 фр., гратчастих – 1 фр. (рис.83:6; 84:2). Лише у двох випадках простежується використання зеленої поливи. Лицеві кахлі прикрашені рельєфними рослинними, рослинно-геометричними, геометричними і сюжетними орнаментами, які частково повторюють мотиви, що зустрічаються на кахлях з горна № 1. За конструктивними особливостями рамки на лицевій пластині, кахлі з горна № 2 відносяться до типів 3 і 4 – з одноступінчастою рамкою та без неї (*Археологія доби українського козацтва, 1997, с.72*). Серед сюжетних кахель вирізняється одна, прикрашена витонченим ренесансним зображенням: у центрі жіноча постать, з піднятою вгору лівою рукою та разком круглого намиста на шиї, з боків донизу спадає листя аканту. Зображення взяте в одноступінчасту рамку, поверхня вкрита жовто-зеленою поливою (рис.83:6). Значна частина лицевих кахель (10 фр.) прикрашена бароковими орнаментами із «S»-подібних завитків та виноградних грон, перев'язаних стрічками (рис.84:4). Цей тип малюнку зустрічався на кахлях з горна № 1. Інший поширений орнамент – зубчасті лінії, що, перехрещуючись, утворюють сітку, в одному випадку – заповнену всередині шестипелюстковими розетками квітів (7 фр.) (рис.84:3), в іншому – на перехресті ліній розміщені чотирипроменеві хрести з палеток лілій (4 фр.). Геометричний орнамент не отримав такого розповсюдження, як рослинний або рослинно-геометричний: з горна № 2 походить усього 3 фрагменти лицевих кахель з подібним орнаментом. Карнизні складно-профільовані кахлі прикрашені горизонтальними і вертикальними лініями, смугами, витим шнуром, «андріївськими» хрестами, перев'язаними стрічками, квадратами, трикутниками, ліліями (8 фр.) (рис.84:2).

Горно № 2 було перебите двома господарським ямами, з яких походять різноманітні знахідки, що датуються кінцем XVII – XIX ст. Це фрагменти глиняних виробів (мисок, горщиків, кахлів). Крім того, в ямі № 9, що частково зруйнувала горн, були виявлені: невелика циліндрична скляночка з ручкою гутного виробництва, частина фарфорової кавової чашечки, оздобленої монохромним рослинним орнаментом фіолетового кольору та мілка фаянсова тарілка, ймовірно, польського або російського походження.

Близькість форм вказує, що обидві печі належали до виробничих споруд однієї майстерні або одному майстру, хоча відносилися до різного часу. За відмінностями у будові печей можна припустити, що горно № 1 було споруджене раніше. Це видно не лише із розмірів, а й із будови напівсформованої топки. Горно № 1 відрізняло також тимчасове вологозахисне накриття. Горно № 2 мало більші розміри, що, напевно, пов'язане із розширенням обсягів виробництва. Воно мало видовжене устя. Напівсформована топка у горні № 1 трансформувалася в остаточно влаштовану топку периферійної дії для горна № 2. Тимчасовий навіс був замінений довгостроковим стаціонарним укриттям каркасно-стовпової конструкції (рис.73). Знахідки також дещо різняться за характером орнаменталізації й форм посуду. Припущення про те, що обидва горни належали одному майстру, знаходить підтвердження у виробництві кахель, котрі виготовлялися за допомогою одних і тих же матричних пластин.

Таким чином, у розкопі виявлені залишки ремісничого виробництва в межах укріплень «Нової Полтави» доби Руїни і Гетьманщини, – зокрема, – рештки двох гончарних горнів і господарських ям кінця XVII – XVIII ст. Виробничий комплекс, на нашу думку, датується останньою чвертю – рубежем XVII-XVIII ст. Таке припущення ґрунтується на вивченні конструкції горнів, знахідок з місця рятівних досліджень, відсутності пізніших даних щодо гончарського осередку в цьому кутку Полтави, а також віднайденим у заповненні над горном №1 осколком чавунної гранати часу оборони Полтави і Полтавської битви 1709 р. (рис.64:1). Рештки верхньої частини споруд обох горнів були знесені за ремонту або підсилення валу Полтавської фортеці напередодні відомих подій оборони Полтави навесні 1709 р.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході археологічних досліджень отримані досить важливі наукові дані щодо заселення та забудови Інститутської гори в Полтаві, у межах посаду і початку «дальньої» частини «Нового» міста впродовж I тис. до н.е. – третьої чверті II тис. н.е.

Чергові матеріальні підтвердження знайшли факти використання цієї території для розміщення селища ще за ранньоскіфського часу – з VII–VI ст. до н.е. (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, с.104), що засвідчують перевідкладені уламки ліпного посуду скіфської епохи у досліджених об'єктах. Звісно, що ділянка по Першотравневому проспекту, 19 входила до складу території цього селища скіфської доби, яке займало надсхилля Миколаївського і Мазурівського ярів, продовжуючи обжиту зону поселення на Івановій горі. Цілком доречним є припущення про розташування на південний схід від нього, в районі сучасного подвір'я Технічного університету (Першотравневий просп., 24), курганного некрополю такого поселення (Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009), з поховання якого походить кубок пізньожаботинського часу (Кулатова, 2005).

Закономірним є повсюдне залягання на ділянці матеріалів пізнього етапу роменської археологічної культури, пов'язаних з існуванням на Інститутській горі селища переддержавного угруповання південно-східних сіверян – посаду майбутньої літописної Лтави. Ці знахідки, разом із кількома комплексами, виявлені на всій дослідженій площі, позначали зону розташування господарських споруд однієї або двох господ. У печі житла 1 відкритий унікальний набір ліпного посуду часу появи у Полтаві, на нашу думку, переселенців з південного сходу (колишніх хозарських володінь) та з верхів'їв Псла і Ворскли, що принесли сюди в XI ст. певні керамічні традиції попереднього ранньороменського та сусіднього степового населення, збагативши новаціями оформлення ліпної кераміки на початку XI ст. Надзвичайно цікавими з-поміж візерункових композицій на роменських ліпних горщиках є прокреслені малюнки на двох з них – у вигляді свастики-птаха і хвилястої та рівної

ліній, котрі поки-що залишаються єдиними серед роменських старожитностей Дніпровського Лівобережжя.

Не досить часто під час вивчення культурних нашарувань Полтави трапляються сліди давньоруської садибної забудови XI ст. Відомо, що залишки об'єктів XI ст. на території міста збереглися незадовільно. Їх відкриття на Інститутській горі, поряд з численними знахідками у сусідніх розкопах 2007 р., – важливий факт, що підтверджує існування Полтавського поселення у XI–XII ст. Цілком можливо, що Інститутська гора саме і виявиться осередком «продовження» життя у Полтаві в XI ст., після погрому, спричиненого каральною експедицією князя Бориса до повсталих сіверянських окраїн між 1015-1019 рр. (*Приймак, 1999, с.40*).

Спорудження та використання типових сіверянських жител в XI ст., існування характерного пізньороменського керамічного комплексу, співіснування ліпної роменської і гончарної давньоруської кераміки вказують на тривалий процес так званого інкорпорування, а швидше, «вростання» тогочасної місцевої слов'янської спільноти до лона загальнооруської матеріальної культури, розтягнутий у цьому віддаленому куточку порубіжжя Русі, фактично, на століття.

Наявність об'єктів та керамічних матеріалів XII ст. підтверджує правомірність існуючої точки зору про входження цієї ділянки над схилом Інститутської гори до меж посаду літописної Лтави в час її перебування у складі Переяславського князівства. Це стосується й знахідок другої половини XIII – XIV ст., які вказують на «обжитість» полтавських теренів у післямонгольський час не тільки на Івановій (Старополтавській), а й на Інститутській горах. А це вкотре засвідчує масштаби поселення в Полтаві після Батієвої навали.

Досить виразні матеріали отримані і в ході археологічного вивчення об'єктів козацької епохи.

По-перше, це – уточнення зони проходження валу Полтавської фортеці початку XVIII ст. вздовж Першотравневого просп. і підтвердження фактів розгортання його масиву в кінці XVIII та на початку XIX ст.

По-друге, локалізація місця розташування майстерні гончаря кінця XVII – рубежу XVII–XVIII ст. з двома горнами і передгорновими ямами, отримання чисельної колекції керамічних виробів, що надає уявлення про розвиток гончарного виробництва у полковому центрі.

Досліджені об'єкти козацького часу належать до числа виробничих споруд гончарної майстерні, яка розташовувалася у порівняно вільній від забудови частині «Нового» міста, котра прилягала до міських укріплень з боку фортеці. На сьогодні – це вже п'ята знахідка гончарних горнів у межах обласного центру. Наявність значного числа виробничих

споруд гончарів XVII-XVIII ст. дозволяє розглядати Полтаву як значний гончарський осередок козацької епохи.

Загалом, підсумовуючи, можна стверджувати, що полтавські гончарі використовували напрацьовані технології у гончарному виробництві. Це стосується як споруд гончарних печей, так і способів виготовлення та оформлення готових виробів, що знаходять аналогії в багатьох районах України.

Окремі сюжети орнаментики виявленої кераміки дозволяють помітити певні паралелі з продукцією київських майстрів, зокрема, подібних за візерунками полумисків, знайдених під час археологічних досліджень Печерського Арсеналу і поряд з Києво-Печерською лаврою. Водночас, будова горнів та виявлені в них керамічні матеріали певним чином проливають світло на формування єдиного внутрішнього ринку України-Гетьманщини у другій половині XVII – на початку XVIII ст., використання в гончарстві однакових народних традицій. Нові полтавські знахідки дають змогу більш реально уявити розмах та естетику керамічного виробництва Полтавського гончарського центру рубежу XVII-XVIII ст.

І, насамкінець, лише єдина знахідка з розкопу – частина корпусу чавунної гранати часу оборони Полтави – засвідчує перебіг запеклих боїв на укріпленнях «Нового» міста в цій частині фортеці у квітні-травні 1709 р. (*Бучневич, 2008, с.62-63; Павловский, 2009, с.20, 22*). Саме на початку ремонтних робіт з підсилення валу, на нашу думку, навесні 1709 р. і були знесені рештки виробничих споруд майстерні гончаря.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Література

Археология. Древняя Русь: Быт и культура / Под общ. ред. Рыбакова Б.А. – Москва: Наука, 1997. – 368 с.

Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. / Телегін Д.Я. (відп. ред.), Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К. та ін. – Київ: ІЗМН, 1997. – 336 с.

Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – Москва, Современ. писатель, 1995. – Т. 1. – 396 с.

Балакін С. Археологічні пам'ятки Лаврського провулку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: вид. ЦП НАНУ, 2003. – Вип. 12. – С. 59-67.

Балакін С. Деякі матеріали до археологічної карти Києво-Печерської лаври // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: вид. ЦП НАНУ, 2007. – Вип. 16. – С. 161-168.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша половина XVI століття): Підручник. – Полтава: Оріяна, 2004. – 200, 8 с.

Блажевич Н.В. Керамика Ржищевского комплекса XI – XIII вв. // Древнерусская керамика. – Москва: изд. ИА РАН, 1992. – С. 21-35.

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – Москва: Наука, 1991. – 216 с.

Борисевич Г.В. Некоторые особенности древнерусской архитектуры // Архитектура, история, современность. – Москва, 1987. – С. 26-31.

Буйлук М. Гончарний комплекс XVII-XVIII ст. із Переяслава // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. – Опішня: Молодь, 1993. – Кн.1. – С. 250-253.

Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – Репр. изд. [со 2-го изд.]. – Харьков: Сага, 2008. – 3, 449, 24 с.

В.М. Полтавские цехи в конце 17 и начале 18 в. // Киевская старина. – Киев, 1893. – № 10. – С. 497-501.

Василенко В.Н. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отдел I-й, II-й и III-й: Кустарные промыслы,

сельское хозяйство и землеведение, народные поговорки и изречения. — Харьков: Типогр. «Печатное Дело», 1902. — 80 с.

Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26-44.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье VIII — нач. IX в. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1995. — 168 с.

Виногородская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII — XVIII вв. на Полтавщине // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 182-186.

Виногородська Л.І. Чернігівські кахлі XVII — XVIII ст. // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1992. — С. 75-83.

Гавриш П.Я., Супруненко А.Б. Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей // АО 1986 г. — Москва: Наука, 1988. — С. 263.

Герасимов Д. Гончарні горни XVIII ст. з Києва (за матеріалами розкопок урочища Гончарі—Кожум'яки) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — Київ: вид. УТОПІК, 1993. — Вип. 2. — С. 109-111.

Гольденберг Л.А. Картографические источники о военных действиях в 1708-1709 гг. // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. — Москва: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 363-388.

Гольденберг Л.А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России. — Москва: Наука, 1966. — С. 425-427. — План.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис.н.е. — Київ: Академперіодика, 2007. — 196 с.

Готун І., Шевцова Л. Автуничі — селище гончарів X—XIII століть // Українське гончарство. — Опішня: Укр. народознавство, 1995. — Кн. 2. — С. 67-76.

Григорьев А.В. О датировке Полтавского клада // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат-ли ювілейної наукової конференції. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С. 85-87.

Григорьев А.В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула: Гриф и К°, 2000. — 264 с.

Григор'єв А.В., Кулатова І.М. Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави (за розкопками 1990 р.) // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 44-48.

Гугля Віктор. Пізньосередньовічні кахлі з с.Суботова: технологія виготовлення керамічної форми-негативу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ, 2001. — Вип. 10. — С. 83-88.

Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — Київ: Мистецтво, 1974. — 192 с.

Даркевич В.П. Происхождение и развитие городов Древней Руси (X-XIII вв.) // Вопросы истории. — Москва: Правда, 1994. — № 10. — С. 43-60.

Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII – XVIII ст. Т.І: Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упорядкування, підг. до друку, вступ. стаття Мокляка В.О. – Полтава: АСМІ, 2007. – 400 с.

Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. – Курск: Учитель, 2005. – 352 с.

Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литогр. Л.Фришберга, 1894. – II, 126, XXIII, VI, II с.

[Зарецкий И.А. и др.] Украинское народное творчество. Серия VI: Гончарные изделия. Выпуск 1: Типы украинской гончарной посуды. – Полтава: изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1913. – 8 с., XX табл.

Захар'єв В. Гончарський комплекс рубежу XVIII століття з Великої Кужелови на Поділлі // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішня: Укр. народознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 109-115.

Звіздецький Б.А. «Гради» древлян VIII – X ст. // Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі: Мат-ли польового історико-археологічного семінару (серпень 1993 р.; с.Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). – Суми: вид. ІА АНУ, 1993. – С. 41-43.

Звіздецький Б.А. Про деякі підсумки та перспекиви досліджень укріплених поселень древлянської землі VIII – XVII ст. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 217-220.

Звіздецький Б.А. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народицький райони Житомирської області) / Відп. ред. Моця О.П. – Коростень: вид. ІА НАНУ, 2008. – 130 с.

Звіздецький Б.А. Городища IX – XIII ст. на території літописних древлян. – Київ: ІА НАНУ, 2008а. – 176 с.

Золотницька Т.М. Знахідки XVII-XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1997. – № 1-2. – С. 95-97.

Івакин Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980-1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978-1982 гг. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 77-105.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – Київ: вид. ІА НАНУ, 1996. – 272 с.

Іванюк Я.Г. Місто-фортеця Полтава (XI–XVIII ст.) // УІЖ. – Київ, 1976. – № 4. – С. 123-128.

Калашиник Є.С. Деталі жіночого поховального убору XVII ст. з Полтави // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Мат-ли VII міжнар. студент. наук. конф. (Чернігів, 11-13 квітня 2008 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 2008. – С. 95-97.

Калашиник Є.С. Південно-східна лінія укріплень пізньосередньовічної фортеці в селищі Білики // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – №№ 1-2 (23-24). – С. 127-132.

Клейн Л.С. Воскрешение Перуна: К реконструкции восточнославянского язычества. – Санкт-Петербург: Евразия, 2004. – 480 с.

Коваленко О.В. Знахідки з Соборного майдану в Полтаві // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 2 (6). – С. 50-52.

Коваленко О.В. Кахля з Полтави // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, 1999а. – Наш каталог. – С. 291-293.

Коваленко О.В. Свічники XVII-XVIII століття // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Київ: Рідний край, 2001а. – Вип. 12. – С. 361-363.

Коваленко О.В. Цвинтар XVII-XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001б. – № 2 (10). – С. 145-149.

Коваленко О. Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII ст. // Український керамологічний журнал. – Опішня: Укр. народознавство, 2004а. – № 1 (11). – С. 89-96.

Коваленко О. Гончарні цехи Полтавського полку початку XVIII ст. за матеріалами компутів 1718, 1721 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: вид. ЦП НАНУ, 2004б. – Вип.13. – С. 92-99.

Коваленко О. Типологія глиняних люльок XVII-XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: вид. ЦП НАНУ, 2007. – Вип. 16. – С. 126-134.

Колибенко О.В. Історична топографія Переяслава Руського (X – перша половина XIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ: вид. ІА НАНУ, 1999. – 17 с.

Колода В.В. Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця // АЛЛУ – Полтава: Археологія, 2005. – № 1-2 (17-18). – С. 72-81.

Котляр Н.Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов: (На материалах Галичины и Волыни) // Славянские древности. – Киев: Наукова думка, 1980. – С. 117-133.

Куза А.В. Малые города Древней Руси. – Москва, Наука, 1989. – 168 с.

Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв.: Свод археологических памятников. – Москва, 1996. – 256 с.

Кулатова І. Старожитності козацької доби на Полтавщині // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Київ: вид. УТОПК, 1993. – Вип. 2. – С. 25-34.

Кулатова І.М. Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // III Полтавська наук. конф. з історич. краєзнавства: Матеріали. – Полтава: вид. ПКМ, ЦОДПА, 1994. – С. 11-16.

Кулатова І.М. Курган жаботинського часу на Інститутській горі у Полтаві // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2005. – № 1-2 (17-18). – С. 39-41.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1 (5). – С. 47-68.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження при спорудженні Успенського собору в Полтаві // Рідний край. – Полтава: Верстка, 2001. – № 1 (4). – С. 95-98.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем – Київ: вид. ІА НАНУ, **1999**. – 252 с.

Лащук Ю. Українське гончарство – феномен народного мистецтва слов'янського світу // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. – Опішня: Молодь, **1993**. – Кн. 1. – С. 371-379.

Луговий Р. Матеріали XVIII століття з території Полтавської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ: вид. ЦП НАНУ, **2007**. – Вип. 16. – С. 159-161.

Ляпушкін І.І. Старослов'янське поселення VIII–XIII ст. на території м.Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 р.) // АП УРСР. – Київ: вид. ІА АН УРСР, **1949**. – Т. І. – С. 58-75.

Ляпушкин И.И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. – Москва: Изд-во АН СССР, **1951**. – Т. XV. – С. 17-43.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, **1961**. – № 104. – 382 с.

Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр. Псла і Ворскли. – Вид 2-ге, репр., доп. / Упорядник О.Б.Супруненко. – Полтава: Археологія, **1995**. – 56 с.

Макаренко Н.Е. Материалы по археологии Полтавской губернии: I. Полтавский клад 1905 г. // Тр. ПУАК. – Полтава: изд. ПУАК, **1908**. – Вып. 5. – С. 201-208.

Макаренко М.О. Городище Монастирище // Науковий збірник Історичної секції ВУАН. – Київ, **1925**. – Вип. 19. – Окр. відб.: 23 с.

Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия) // История СССР – Москва, **1986**. – № 5. – С. 63-77.

Мироненко К.М. Елементи християнської символіки на давньоруському посуді (за матеріалами археологічних досліджень посаду літописної Лтави 1997-1998 рр.) // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава: Археологія, **1999**. – С. 30-33.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ: вид. ІА НАНУ, **2007**. – 300 с.

Мовчан І.І. Південний форпост Стародавнього Києва // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984-1989 рр. – Київ: Наукова думка, **1993**. – С. 187-205.

Мокляк В.О. Кераміка XVII–XVIII ст. з Полтави // ПАЗ. – Полтава: Полтав. літератор, **1993**. – Ч. 1. – С. 67-74.

Моргунов Ю.Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава: изд. ПКМ, **1990**. – С. 95-109.

Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. – Курск: изд. ИА РАН, Курск. гос. обл. муз. археол., **1996**. – 159 с.

Моргунов Ю.Ю. Сампсониев Остров: Пограничная крепость на посульської окраине Южной Руси в XI – XIII вв. – Москва: Наука, 2003. – 187 с.

Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення X–XIII ст. біля с. Автуничі // Південноруське село IX – XIII ст.: (Нові пам'ятки матеріальної культури). – Київ: ІЗМН, 1997. – С. 34–69.

Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – Київ, 1997. – № 1. – С. 28–42.

Новицкая В.Н. К вопросу о происхождении названия города Полтавы // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. – Полтава: изд. ПКМ, 1989. – С. 81–83.

Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти // Археологический альманах. – Донецк: изд. ИА НАНУ, Дон. КМ, 1998. – № 7. – С. 93–98.

Павловський И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. – Репр. изд. – Харьков: Сага, 2009. – 8, 251, XXXIII, 14 с.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ.— Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 134–137.

Петрашенко В.А. Керамика IX–XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. – Москва, 1992. – С. 7–20.

Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII – IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я – Київ: Наукова думка, 1992а. – 140 с.

Петрашенко В.О. Дослідження слов'яноноруських старожитностей Канівського Подніпров'я // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – С. 108–118;

Петрашенко В.О. Канівський мікрорегіон і проблеми заселення Подніпров'я в давньоруський час // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – Київ: вид. ІА НАНУ, 1998. – С. 208–216.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – Киев, изд. ИА НАНУ, 2005. – 264 с.

Петрухин В.Я., Пушкина Т.А. К предыстории Древнерусского города // История СССР. – Москва-Ленинград, 1979. – № 4. – С. 100–112.

Плетнёва С.А. Саркел и «Шелковый» путь. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 168 с.

Пошивайло О. Народна технологія гончарного виробництва гончарів містечка Опішне, що на Полтавщині, у другій половині XIX – на початку XX століття // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. – Опішне: Укр. народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 210–233.

Приймак В.В. Давньоруське місто Вир. – Білопілля: вид. Білопільської міськради, ЦОДПА, 1997. – 60 с.: 20 іл.

Приймак В.В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли (дискусійні питання, нові матеріали). — Полтава-Суми: вид. ЦОДПА, УТОПІК, 1997а. — 38 с.: 13 іл.

Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X–XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 28-43.

Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999а. — № 1 (5). — С. 11-19.

Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. — Полтава: вид. ЦП НАНУ, ІКЗ «Більськ», 2007. — 180 с.

Приймак В.В., Супруненко О.Б. Полтаві 825 / 1100 років // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — № 1-2 (3-4). — II с. обкл.

Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. — Рівне: Держредвидав, 1996. — 248 с.

Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло літописної Лтави (варіант реконструкції) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1 (11). — С. 91-93.

Пуголовок Ю.О. Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві). — Полтава: Археологія, 2005. — 48 с.

Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси X – XIII вв. — Санкт-Петербург: изд. ИИМК РАН, 1994. — 160 с.

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под. ред. Семенова В.П. — Санкт-Петербург: изд. Девриена А.Ф., 1903. — Т. VII: Малороссия. — 518 с.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т. I. — С. 29-62.

Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси. — Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. — Т. II. — С. 396-464.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — Москва: Наука, 1987. — 784 с.

Рыженко Я.Е. Техника гончарного производства // Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення: Збірник статтів українською та руською мовами: Абрамовича М.А., Крюкова В.К., Мордхилевич В.К., Руденко Е.І., Рыженко Я.О. — Відп. ред. Гуревич Ю.І. — Полтава: 1-ша Раддрукарня, 1929. — С. 19-40.

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). — Москва: Наука, 1981. — 196 с.

Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. — Київ: Наукова думка, 2002. — № 4. — С. 50-58.

Сидоренко Г.О. Розкопки у м. Полтаві на Червоній площі // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1993. — Ч. 1. — С. 26-28.

Славяне и скандинавы: Пер. с нем. / Общ. ред. Мельниковой Е.А. — Москва: Прогресс, 1986. — 416 с.

Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтава и окрестностей: Каталог. — Полтава: изд. ПКМ, УТОПИК, **1988**. — 24 с.

Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, **1991**. — С. 23-43.

Супруненко О.Б. Іграшки XVIII ст. з Полтави // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, **1993**. — Вип. 1. — С. 62-65.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології території м.Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, **1998**. — 157 с.

Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **1999**. — № 1 (5). — С. 20-30.

Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави — за даними археологічних досліджень) // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, **1999a**. — С. 9-27.

Супруненко О.Б. Музейник та археолог Микита Стан: доля і війна // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2003**. — № 2 (14). — С. 14-22.

Супруненко О. Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавсько-го краєзнавчого музею у середині ХХ ст. // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. 2001-2003 рр.: Маловідомі сторінки, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава: Дивосвіт, **2004**. — Музей і сучасність: проблеми діяльності музеїв на сучасному етапі. — С. 10-33.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Розкопки в Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави. — Буклет. — Полтава: Археологія, **1998**. — 6 с.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ, ЦП НАНУ, ЦОДПА, **2008**. — 136, 2, 4 с.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2008a**. — № 1-2 (23-24). — С. 70-79.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Археологічні розвідки у м. Полтава та Полтавському районі // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, **2005**. — № 1-2 (17-18). — С. 132-147.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави (за розкопками на Інститутській горі у Полтаві 2007 р.) // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень: вид. ІА НАНУ, **2008**. — Т. II. — С. 122-131.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ-Полтава: вид. ІА НАНУ, ЦП НАНУ, ЦОДПА, **2008**. — Частина перша. — 140, 4 с.

Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобереж'я (роменская культура и ее предшественники). — Киев: Наукова думка, **1975**. — 168 с.

Сухобоков О.В. Роменская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. — Киев: Наукова думка, **1985**. — С. 125-135.

Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). — Путивль, **1990**. — 132 с.

Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст.: (За матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — Київ: Наукова думка, **1992**. — 216 с.

Суховська І.В. Художні кахлі з Полтави XVIII ст. // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, **1993**. — Вип. 1. — С. 66-72.

Терський С. Керамічні комплекси Луцька доби пізнього середньовіччя (за результатами досліджень 1987-1992 років) // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. — Опішня: Укр. народознавство, **1996**. — Кн. 3. — С. 88-90.

Тихомиров М.Н. Древнерусские города. — Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, **1956**. — 476 с.

Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — Київ: Наукова думка, **1970**. — 220 с.

Толочко П.П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — Киев: Наукова думка, **1981**. — С. 284-301.

Толочко П.П. Древнерусский город. — Киев: Наукова думка, **1988**. — 256 с.

Толочко П.П. Торгово-ремісничий шлях розвитку східнослов'янського міста // Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі: Мат-ли польового історико-археологічного семінару (серпень 1993 р.; с.Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). — Суми: вид. ІА НАНУ, **1993**. — С. 3.

Толочко П.П. Про 1100-літній вік Полтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, **1999**. — С. 5-6.

Томашевський А. Нариси історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — Київ-Чернівці: Прут, **2003**. — Вип. 2. — С. 132-160.

Томашевський А.П., Павленко С.В. Городець: Комплекс археологічних пам'яток біля с. Городець Овруцького р-ну Житомирської області // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень: вид. ІА НАНУ, **2008**. — Т. II. — С. 156-196.

Тухтина Н.В. Средневековые славянские гончарные клейма // Тр. ГИМ — Москва: Сов. Россия, **1960**. — Археол. сборник. — Вып. 37. — С. 148-155.

Узянов А.А. Роменская культура и проблемы освоения Среднерусской возвышенности // ТД Отчетной сессии Государственного Исторического музея по итогам полевых исследований и новых поступлений в 1991-1995 гг. — Москва: изд. ГИМ, **1996**. — С. 74-77.

Узянов А.А., Кашкин А.В. Освоение среднерусской возвышенности в Средневековье // Археология Центрального черноземья и сопредельных территорий. / ТДНК. — Липецк, **1999**. — С. 201-203.

Українець А. Порівняльний аналіз орнаментативних та керамічних виробів (на матеріалах фондів колекцій Рівненського краєзнавчого музею) // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. — Опішня: Молодь, **1993**. — Кн. 1. — С. 267-273.

Фролов Б.А. Астральные мифы и рисунки // Очерки истории естественных наук в древности. – Москва: Наука, 1982. – С. 41-58.

Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства древней Руси. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1988. – 272 с.

Ханко О.В. Пізньосередньовічне горно з Полтави // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, 1999а. – С. 68-72.

Ханко О.В. Орнаментация гончарного посуду XVI-XIX ст. з Полтави // Проблемы истории и археологии Украины / ТДНК. – 21-23 октября 1999 г. – Харьков: изд. ХИАО, 1999б. – С. 83-84.

Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 54-60.

Хлезов А.А. Предвестники викингов. Северная Европа в I–VIII вв. – Санкт-Петербург: Евразия, 2003. – 336 с.

Чміль Л.В. Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII ст. // Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва. – Опішня: Укр. народознавство, 2009. – У друку.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи: (город Гелон). – Киев: Наукова думка, 1987. – 184 с.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. – 404 с.

Щербаківський В. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музея з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині. – Полтава, 1919. – 25 с.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. – Киев: Наукова думка, 1985. – 183 с.

Архівні джерела

Белько О.О. Щоденник нагляду за прокладанням кабелю та газових траншей по Першотравневому проспекту у Полтаві в 1998 р. // НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 547. – 27 арк.

Планы Полтавы, 1852 г. // РДІА СПб. – Ф.1293. – Оп. 165. – Спр.368. – 12 арк.

Пуголовко Ю.О. Звіт про науково-рятивні наглядові археологічні дослідження земельної ділянки по вул. Конституції, 4 у м. Полтава в 2008 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 545. – 223 арк.

Супруненко А.Б. Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1983/63. – Спр. 20969-20970. – 69 арк., 61 табл. іл.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту – посаду літописної Лтави в 1997 році // НА ІА НАН України. – Ф.е. – 1997/109. – Ч. I. – 45, 78 арк., 129 рис.; НА ЦОДПА. – Спр. 150. – Ч. I. – 125, 98 арк.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про наглядові археологічні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м.Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 15 – Першотравневий пров., 5) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 494. – 165 арк.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м.Полтава в 2007а р. (Першотравневий просп., 21-21А) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 513. – 181 арк.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м.Полтава в 2007б р. (Першотравневий просп., 19) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 524. – Частина перша. – 106 арк.

Супруненко О.Б., Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м.Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 19) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 524 А. – Частина друга. – 95 арк.; НА ПКМ. – Спр. 04-346. – 71 арк.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН ССРСР	— Академия Наук Союза ССР, Москва
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
ВУАН	— Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ГИМ	— Государственный исторический музей, Москва
ІА АНУ	— Інститут археології Академії Наук України, Київ
ІА АН УРСР	— Інститут археології Академії Наук Української РСР, Київ
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІЗМН	— Інститут змісту і методів навчання, Київ
ІКЗ	— Історико-культурний заповідник
ІА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ІИМК РАН	— Інститут історії матеріальної культури РАН, Санкт-Петербург
КМ	— Краєзнавчий музей
НА	— Науковий архів
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДМ	— Полтавський державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПУАК	— Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
РДІА СПб.	— Російський Державний історичний архів, Санкт-Петербург
СА	— Советская археология, Москва
ТД	— Тези доповідей, тези доповідей
ТДНК	— Тезиси доповідей научної конференції
ТДС	— Тезиси доповідей і повідомлень
УІЖ	— Український історичний журнал, Київ
УООПІК	— Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Київ
УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХІАО	— Харьковское историко-археологическое общество, Харьков
ХГУ	— Харьковский государственный университет им. В.Н.Каразина, Харьков
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

РЕЗЮМЕ

В результате работ, проведенных в начале зимы 2007 г. на территории посада летописной Лтавы и полкового города Полтавы (Украина), при сооружении котлована административного корпуса по проспекту Первомайскому, 19 на Институтской горе, в черте укреплений «Нового» города казацкой эпохи, получены новые археологические материалы, подтверждающие заселение этой исторической части областного центра в скифскую эпоху, роменско-древнерусский и послемонгольский периоды, а также в конце XVII – на рубеже XVII-XVIII вв.

Незначительные, но довольно выразительные материалы, указывают на существование здесь селища раннескифского времени. Они представлены переотложенными обломками лепной керамики начала раннего железного века.

В процессе археологических исследований обнаружены остатки хорошо сохранившегося полуземляночного жилища и нескольких хозяйственных ям позднего этапа роменской культуры, свидетельствующих о заселении Институтской горы летописными северянами на предгосударственном и раннегосударственном периодах существования их объединения на юго-востоке Днепровского Левобережья. Исследованные объекты относятся к юго-западному посаду Полтавского поселения — составной части будущего летописного «града» Лтавы, чье наименование сохранил Ипатьевский список «Повести временных лет». Примечательным является факт выявления в печи жилища 1 нетипичного для полтавских древностей набора лепных керамических форм. Знаки на некоторых из них (в форме свастики-птицы, волны-змеи) дают возможность получить интересные выводы в отношении религиозно-обрядовых воззрений оставившего их населения, а форма сосудов — об этнической неоднородности их носителей, в составе которых могли быть переселенцы из Саркела, верховий Псла и Ворсклы.

Интересным фактом являются выявленные исследованиями следы древнерусской жилищной застройки XI в., которые уже не первый раз подтверждают существование Полтавского поселения в XI – начале XII

вв. Возможно, именно район современной Институтской горы являлся очагом жизни в черте будущего города после погрома поселения в ходе карательной акции князя Бориса 1015-1019 гг., направленной на покорение восставших северянских окраин.

Строительство и использование типичных роменских жилищ в XI в., а также существование характерного керамического комплекса, в котором сосуществуют лепная роменская и гончарная древнерусская посуда, указывают на продолжительный процесс вхождения северянского населения в состав Древнерусского государства, растянутый практически на столетие.

Присутствие объектов с керамическими материалами XII в. подтверждает правомерность ранее высказанных предположений о вхождении этой территории в пределы посада летописной Лтавы времени пребывания её в составе Переяславской земли. Это относится и к находкам керамики XIII-XIV вв., которые подтверждают обжитость Институтской горы в послемонгольское время.

Выразительные материалы казацкого времени (XVII-XVIII вв.) являются важным источником для уточнения зоны прохождения укреплений Полтавской полковой крепости начала XVIII ст., а также подтверждают факт их повсеместной нивелировки на рубеже XVIII-XIX и в начале XIX вв.

Раскопками выявлены два гончарных горна конца XVII — рубежа XVII-XVIII вв. Исследованные объекты относятся к числу производственных сооружений гончарной мастерской, функционировавшей в незастроенной части «Нового» города, в непосредственной близости от укреплений. Это уже пятая находка гончарных производственных комплексов XVII-XVIII вв. на территории областного центра, позволяющая рассматривать Полтаву как значительный центр керамического производства.

Особенности орнаментации полтавских гончарных изделий находят параллели в продукции местных и киевских мастеров. Строение горнов, а также набор керамических изделий в них проливают свет на формирование единого внутреннего рынка Украины-Гетьманщины во второй половине XVII — начале XVIII вв. Новые находки керамики расширяют представления об эстетике керамического производства полтавских гончаров на рубеже XVII-XVIII ст.

SUMMARY

Activities of the early winter 2007, in area of the former trading quarter of the chronicle Ltava and the regimental town Poltava (Poltava, Ukraine), during the dig of foundation pit of a new administrative building in Pervomaysky Prospekt 19, on the Institute Hill, in Cossacks time town boundary, resulted discovery of new archaeological materials, proving inhabitation of this historical part of the Regional centre in the Scythian epoch, Romny, Old-Russian, and After-Mogul periods, as well as in late XVII and early XVIII centuries.

Small in number, but quite impressive materials indicate the existence in there settlement, dated back to the early Scythian time. They are represented with pieces of clay ceramics of the early Iron Age.

In course of the archaeological investigations have been discovered well preserved remains of a half-ground dwelling and a few household pits, dated back to the late stage of the Romny culture. The fact witnesses that the Institute hill was inhabited by the chronicle Severyany on pre-state and early states period of existence of their unions towards the South-East of the Dnieper's Left bank. The examined objects belong to the South-Western Poltava settlement trading quarter, which is part of the later chronicle town Ltava, whose name is mentioned in the Ipaty Chronicle. It is significant that in oven of dwelling # 1/2007 has been discovered a set of potter molds, what is untypical for Poltava antiquities. Signs on some of them (a 'bird-swastika', 'wave-snake') give opportunity to make interesting conclusions in relation to religious and cult views of the people, and the form of the vessels – about the ethnical heterogeneity of their bearers, among whom might be migrants from Sarkel, the Higher Psel and Vorskla.

An interesting fact is the discovery of remains of the Old-Russian housing buildings XI century, which yet for number of times proved the existence of the Poltava settlement in XI – early XII century. Perhaps, the area of nowadays Institute Hill is exactly the seat of life in the future town boundaries after destruction of the settlement in course of the punitive expedition by Prince Boris 1015-1019, in purpose to submit rebellious outlying districts of Severyany.

Building and use of typical Romny dwellings in XI century and existence of a typical pottery complex, in which the Romny molded and Old-Russian potter's

tableware coexists, indicate a long process of joining the Old-Russian state by Severyanys' society that lasted almost a century.

Presence of objects with ceramic materials, dated back to the XII century, proves legality early stated suppositions of this area belonging to trading quarter of chronicle Ltava, when it was a part of the Pereyaslav land. It is also applied to the finds of ceramics XIII-XIV centuries, which proves the Institute Hill was lived-in in the After-Mogul time.

Expressive materials of the Cossacks time (XVII-XVIII cent.) are important source for specification of Poltava regimental fortifications zone in early XVIII century, and also prove the fact of its ubiquitous leveling at the turn of XVIII-XIX and in early XIX century.

During the digs discovered two potter's furnace of the late XVII – early XVIII centuries. Examined objects belong to the number of industrial buildings of a potter's workshop, working in the undeveloped part of the new town, in immediate closeness to fortifications. This is yet the fifth find of the potter industrial complexes XVII-XVIII centuries in measures of the Regional centre, which give opportunity to consider Poltava as a significant centre of ceramic industry.

Characteristics of Poltava pottery ornamentation has some parallels with production of local and Kiev's potters. Structure of heaters, and number of ceramic works in them cast the light upon process of forming single domestic market of the Ukraine (Hetmanshyna) in the second half XVII – early XVIII centuries. New finds of ceramics widen the view on esthetics of ceramic industry of Poltava potters at the turn of XVII-XVIII centuries.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Мироненко Костянтин Миколайович — завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, археолог, спеціалізується в галузі слов'яно-руської археології, дослідник кераміки давньоруського і післямонгольського часу.

Закінчив Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка (1997), пошукач Інституту археології НАН України. Автор понад 40 наукових праць, в т.ч. семи колективних монографічних досліджень і краєзнавчих видань: «Полтава: Історичний нарис» (Полтава, 1999), «Старожитності Кременчука» (Полтава-Кременчук, 2004), «Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя» (Київ-Полтава, 2004), «Старожитності околиць Комсомольська» (Київ-Полтава, 2005), «Полтавщина: Історичний нарис» (Полтава, 2005), 3 випусків серії «Дослідження посаду літописної Лтави» (Київ-Полтава, 2008-2009) та шкільного підручника «Середньовічна історія Полтавщини» (Полтава, 2004).

Пуголовок Юрій Олександрович — молодший науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, аспірант Національного університету «Києво-Могилянська Академія», магістр археології (2007), спеціалізується в галузі слов'яно-руської археології, дослідник житлобудування роменської культури.

Закінчив Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка (2005), магістерську програму з археології Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (2007). Автор більше 30 наукових праць, в т.ч. брошури «Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві)» (Полтава, 2005), співавтор трьох колективних монографічних досліджень серії «Дослідження посаду літописної Лтави» (Київ-Полтава, 2008-2009).

Супруненко Олександр Борисович — провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській області (2005), кандидат історичних наук (1997), старший науковий співробітник (2001), заслужений працівник культури України (2003).

з 2005 р. — начальник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України.

Археолог, історик науки та музеєзнавець. Фахівець в галузі історії археологічної науки, «курганної» та слов'яно-руської археології, археологічного пам'яткоохоронництва, дослідник археологічних пам'яток скіфської епохи і козацького часу.

Закінчив Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка (1978). Працював у Полтавському краєзнавчому музеї (1977-1993), директором Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (1993-2008). Його перу належить близько 900 наукових, науково-публіцистичних, краєзнавчих праць, в т.ч. більше 30 монографічних, колективних монографічних досліджень і краєзнавчих видань (як автору і співавтору), з-поміж яких основні: *«Археолог Олександр Тахтай»* (Полтава, 1991), *«Кургани Нижнього Поворскля»* (Москва-Полтава, 1993), *«Подвижники українського музейництва»* (Полтава, 1995), *«На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць»* (Полтава, 1998), *«Більське городище»* (Київ-Гамбург-Полтава, 1999), *«Археологія в діяльності першого приватного музею в Україні (Лубенський музей К.М.Скаржинської)»* (Київ-Полтава, 2001), *«Старожитності Кременчука»* (Полтава-Кременчук, 2004), *«Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя»* (Київ-Полтава, 2004), *«Пізньюскіфські та пізньюзарубинецькі старожитності Полтавщини»* (Київ-Полтава, 2005), *«3 історії археологічних досліджень на Полтавщині»* (Київ-Полтава, 2007), 7 випусків серії *«Старожитності околиць Комсомольська»* (Київ-Полтава, 2005-2009), 3 випуски серії *«Дослідження посаду літописної Лтави»* (Київ-Полтава, 2008-2009) та ін. Співавтор шкільних підручників *«Давня історія Полтавщини»* і *«Середньовічна історія Полтавщини»* (Полтава, 2004) та випуску *«Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада»* (Київ-Полтава, 2008). Головний редактор 25-ти випусків полтавського наукового археологічного журналу *«Археологічний літопис Лівобережної України»* (1997-2009).

Ткаченко Олександр Михайлович — завідуючий сектором фондів Полтавського краєзнавчого музею. Музейник та археолог. Досліджує нумізматику пам'яток й об'єкти археології козацької епохи.

Закінчив Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка (1995). Працює в музеї з 1988 р. Автор 20 наукових публікацій з археології, музеєзнавства, нумізматики, робіт про дослідження культурних нашарувань козацького часу.

Шерстюк В'ячеслав Вікторович — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, археолог, спеціалізується в галузі археології бронзового віку, дослідник старожитностей козацької епохи.

Закінчив Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка (2003) та магістратуру історичного факультету вузу (2004). Автор і співавтор більше 30 наукових праць, в т.ч. брошури *«Пам'ятки археології Галещинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині»* (Київ-Полтава, 2007), співавтор колективних монографічних досліджень: *«Нові археологічні дослідження на Кременчуччині»* (Київ-Полтава, 2006), 3 випусків серії *«Дослідження посаду літописної Лтави»* (Київ-Полтава, 2008-2009), випуску *«Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада»* (Київ-Полтава, 2008).

Яремченко Віталій Андрійович — старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історії пізнього середньовіччя і нової історії Полтавського краєзнавчого музею. Музейник, дослідник козацтва. Вивчає кераміку Полтавщини козацької доби.

Закінчив Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка (2000) та магістратуру (2002) історичного факультету цього вузу. Автор 16 наукових публікацій з історії та археології українського козацтва.

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. З історії археологічних досліджень	23
Розділ 2. Загальні відомості про ділянку досліджень	29
Розділ 3. Стратиграфічні і планіграфічні спостереження	36
Розділ 4. Археологічні об'єкти розкопу	40
Розділ 5. Дослідження горнів козацької доби	75
Горно № 1	79
Горно № 2	91
Висновки	109
Джерела та література	112
Список скорочень	123
Резюме	124
Summary	126
Відомості про авторів	128

Наукове видання

Супруненко Олександр Борисович
Пуголовок Юрій Олександрович
Мироненко Костянтин Миколайович
Ткаченко Олександр Михайлович
Шерстюк В'ячеслав Вікторович
Яремченко Віталій Андрійович

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ
ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:
Інститутська гора
Частина друга**

Українська мова, резюме – рос., англ.

Оригінал-макет видання підготовлений у ВЦ «Археологія»
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, т. 8 (053-22) 2-26-12

На обкладинці: Вигляд Полтаві від Садової площі
через Мазурівський яр. За гравюрою Г. Стадлера. Поч. XIX ст.

Відповідальна за випуск — **Кулатова І.М.**
Коректори — **Супруненко О.Б., Філоненко Л.К.**
Технічний редактор — **Хорєв С.В.**
Художник — **Менчинська Т.В.**
Комп'ютерна верстка — **Хорєв С.В.**
Переклад на англ. мову — **Чернишов В.В.**

Здано в набір 09.03.2009 р. Підписано до друку 30.03.2009. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 10,01. Ум.-друк. арк. 10,73 + вклейка 0,49.
Тираж 310 прим. Вид. № 15. Зам. №

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск»
тел. (0532) 66-16-85.

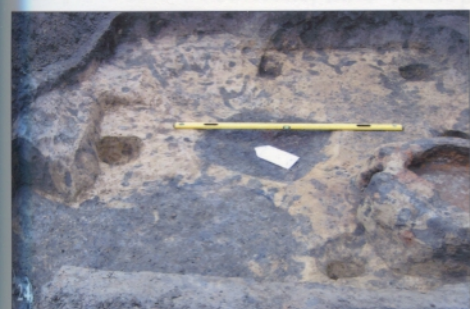
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

Рис. 11. Стадлер Г. Видляд Полтави від Садової площі через Мазурівський яр. Поч. XIX ст.

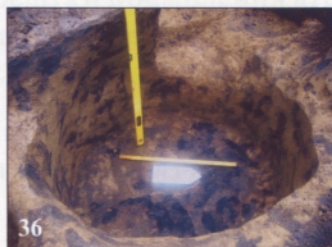
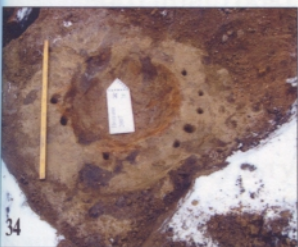
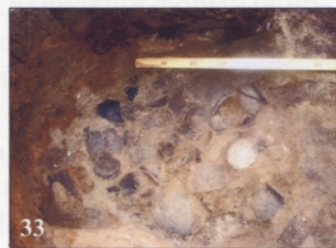
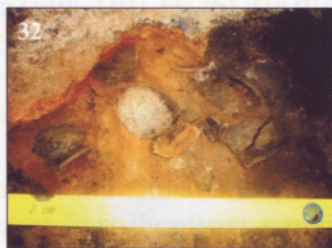
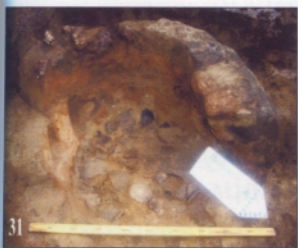
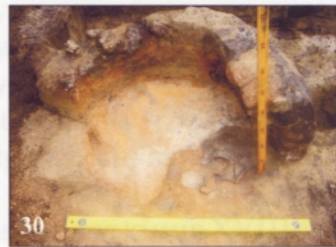

Першотравневий просп., 19. Житло 1.

Рис. 23. Вигляд з північного заходу. Рис. 24. Північно-західна частина. Рис. 25. Вигляд з південного заходу. На передньому плані – яма 3, зліва – перекоп передгорнової ями горна № 1. У центрі – перекоп XVIII ст., зліва вгорі – залишки входу. Рис. 26. Південно-східна частина. З південного заходу. Рис. 27. Житло 1 та горно № 1 у процесі дослідження. Із заходу.

Першотравневий просп., 19. Житло 1.

Рис. 28. Піч. З північного заходу. Рис. 29. Піч. З північного сходу. Рис. 30. Піч у процесі дослідження. Рис. 31. Перетин третього череню. Зі сходу. Рис. 32. Розчистка другого череню. Рис. 33. Уламки кераміки на другому черені. Рис. 34. Перший черінь та ямки кілочків каркасу. З півдня. Рис. 35. Яма 3 та горно № 1 у процесі дослідження. Рис. 36. Яма 3. Зі сходу.

Рис. 54. План Полтавської фортеці,
за В. Кутузовим (1729 р.),
нанесений на сучасну карту міста.
Ворота: А – Київські,
Б – Спаські, В – Курилівські,
Г – Подільські, Д – Мазурівські.

59

60

61

62

Першотравневий просп., 19. Горно № 1.

Рис. 59. Вигляд з північного заходу. Рис. 60. Вигляд з північного сходу. Рис. 61. Вигляд з південного заходу. Рис. 62. Фрагменти кахель, вмонтовані в черинь.

Першотравневий просп., 19. Горно № 2.

Рис. 83. Фрагменти мисок (1-5) та кахлі з поливою (6).

...колірний розпис у вигляді геометричних ліній, спіралей, просто- ліній, тварин) орнаментів (рис. 79-7, 81-2-3), стилізованих квіток та листків у техніці контурного різькування, розпис фаянсовою фарбою. Кольори виконувалися темно-коричневою, брунатною, рідше – білою фарбою. Внутрішній простір заповнювався різнокольоровими фарбами та шлі- ками поливи. Такі миски традиційно датуються XVII ст. (Данчова, 2004, с. 36). На кількох мисках орнаменти монохромні, подібні до візерунків на горщикях: паралельні лінії, зигзаги, хвилячки та скісні риски.

10

INVESTIGATIONS AT THE TRADING QUARTER OF THE ANCIENT LTAVA: Institute Hill
A.B.Suprunenko, Y.A.Pugolovok, K.N.Myronenko, A.M.Tkachenko, V.V.Sherstyuk, V.A.Yaremchenko

